

Stephen Kalberg: Max Weber's Comparative-Historical Sociology.

(*Max Weber összehasonlító történeti szociológiája*)
Cambridge/ UK, Polity Press 1994.

Einführung in die historisch-vergleichende Soziologie Max Webers.

(*Angolból fordította Thomas Schwietring.*)
Opladen, Westdeutscher Verlag 2001.

Kalberg könyvében arra vállalkozik, hogy Weber történeti szociológiáját mint „történeti-összehasonlító szociológiát” úgy szisztematizálja és egyben rekonstruálja, ahogy az a weberi életmű elméleti érveléseiben és az egyes esettanulmányokban megtalálható. Komplex modellt dolgoz ki alany (cselekvő) és struktúra kapcsolatáról, mindközben folyamatosan konfrontálódik a mai amerikai történeti szociológia mérvadó irányzataival. Szemben a mai interpretációk többségével, amelyek egyes központi jelentőségűnek vagy alapvetőnek vélt szövegeket ragadnak ki a weberi életműből, s így egy diffúz vagy ellentmondásos gondolatrendszer benyomását keltik, Kalberg célja a szerteágazó összefüggések modelljének kidolgozása. Ezzel nem utolsósorban sokoldalú módszertani eszköztárt kíván a további történeti-szociológiai kutatás számára nyújtani. A szerző a gondolati rekonstrukció során bevallottan nemcsak a Weber által explicit módon kifejtett rendszerezéshez és felosztáshoz nyúl vissza, hanem az összmodell kategóriáinak és szintjeinek interpretációjára is vállalkozik (31).¹ Megpróbálja az egyes szövegek között fennálló ellentmondásokat feloldani, azokat egy összetett(ebb) rendszerbe becsatolni, s ezáltal a weberi életmű intenciói és elvei alapján az egyes művek összegén túlmutató kauzális elemzés („causal analysis”) módszerét is kidolgozni (143–144).

A weberi műnek ez a fajta „régészeti” megközelítése a társadalomtörténet számára is érdekes, mert rendszerezett formában kínálja a társadalmi struktúra és az egyéni (valamint a kollektív) cselekvés koncipiálásának és a kutatási gyakorlatban való felhasználásának (operalizációjának) egy lehetséges modelljét, ugyanakkor lehetővé teszi, hogy a kulturális jelenségeket szisztematikusan integrálhassuk a fejlődési összefüggés modelljeibe (205). Mert tudatosan vagy tudattalanul, de három, egymással szervesen összefüggő problémát illetően minden történeti vizsgálatnak állást kell foglalnia: egy ismeretelméleti jellegűben, ami a kutatónak a tárgyhoz való viszonyára vonatkozik (a gnoszeológiai státusz kérdése), egy társadalomelméletiben, ami az egyének kapcsolataira, az egyéni cselekvés hálózatainak szerkezetére vonatkozik, végül egy cselekvéseméletiben, ami az emberi cselekvés szabályszerűségeit jelöli. Kalberg könyve, „agency” és „structure” amerikai vitájából indulva, a két utóbbira koncentrálna. Az ismeretelméleti perspektíva főként a kauzális-analitikus módszer rekonstruálása és ennek elméleti kontextusai kapcsán villan fel, ami – tudva, hogy Weber e problémát milyen súllyal tárgyalta – sajnálatos szűkítés, bár azt a sokoldalúságot látva, ahogy Kalberg a weberi művet elemzi és a rekonstrukció lehetőségeit kibővíti, végső soron

¹ Az oldalszámok az angol kiadásra vonatkoznak.

mégis elfogadható. A weberi életmű fogalmainak és érvelési szintjeinek bemutatása összetett modellé áll össze, melynek elemei, összefüggései és konfigurációi minden egyes történeti eset vizsgálata során alkalmazandók illetve felülvizsgálandók, mert súlyuk és egymáshoz való viszonyulásuk csakis az egyes, konkrét eseteken keresztül ragadható meg.

E lenyűgözően részletesen és mindig jól dokumentáltan bemutatott összefüggések komplexitása néha némi instabilitást kölcsönöz a modellnek, de az e hatás alapját képező, a részletesen kidolgozott, dinamikusan felfogott modellnek az egyes esetekre történő folyamatos visszacsatolása által épp a modell megmerevedését kerüli el, azt, hogy ezáltal a Weber-interpretáció új „vasketrece”² alakuljon ki. Könyve végén Kalberg maga is utal Weber egyes kategóriáinak korhoz kötöttségére (mialatt a többi szociológiai irányzattal való folyamatos kritikai vitája pont Weber kimagasló teljesítményét és aktualitását demonstrálja). A weberi kategóriák továbbfejlesztése lenne az a lépés, amire egy modern, az elméleti kihívásokkal tisztában levő társadalomtörténetnek vállalkoznia kell, s amihez Kalberg könyve erőteljes inspirációt nyújt.

A mű két részre oszlik, melyeket a megcélzott problémák, valamint a mai Weber recepció kritikai bemutatása vezet be. Az I. rész Weber történeti szociológiájának alapvető szempontjait elemzi, főleg cselekvés és struktúra kapcsolatát (I.1.) és Weber multikausalitását (I.2.) (21–78). A II. rész a kauzális szociológia stratégiáit és eljárásait mutatja be, rekonstruálja az elemzési szinteket és ideáltípusokat (I.3.), a hipotézisképzés modelljeit (I.4.), és a kauzális elemzés mikéntjét (I.5.). (79–192). A kötet végi részletes összefoglalásban a kiválasztott mai mainstream kutatási irányzatokkal szemben foglalja össze az eredményeket (193–205). (A könyv érvelését kísérő vitával e helyütt külön nem foglalkozunk.)

Kalberg *kiindulópontja* egyebek mellett a Weber-recepció „sajátosságosan diffúz” volta, ami a weberi életmű kritikus szemügyre vételét teszi szükségessé (2). Ehhez társul, hogy a történeti-összehasonlító szociológia jelenlegi irányzatai, az általuk felmutatott részeredmények ellenére sem voltak képesek megoldani néhány alapvető elméleti problémát. Szerinte Weber recepciója épphogy nekilátott a mű magjának feltáráshoz (16). Az eddigi interpretációk Weber egyes témáira és fogalmaira koncentrálnak, amelyeket azután műve üzeneteként határoznak meg. Ilyen pl. az újabb kutatásban a racionalizáció folyamata és a nyugati fejlődés sajátossága, melyek háttérbe szorítják az életmű lényeges módszertani felvetéseit (17–18).

Weber gondolatait Kalberg a jelenkori amerikai történeti szociológia mérvadó és egymással konkuráló áramlataival szembeveti – a világrendszer-elmélettel (world systems theory), az értelmező-történeti megközelítéssel (interpretive historical approach) és a kauzális-elemző megközelítéssel (causal-analytical approach). Szerinte mindegyik közös sajátossága, hogy sohasem tesznek kísérletet cselekvés és struktúra, mikro- és makroszint összekapcsolására. A struktúra jelentőségét túlságosan is kidomborítják, ezzel

2 Célzás Weber figyelmeztetésére, aki a túlzott bürokratizálódásra mint a nyugati racionalizáció egyik fő ismérvével együtt járó veszélyekre hívja fel a figyelmet a „szolgaság vasketrece” kifejezéssel. Lásd Max Weber: Die Protestantische Ethik. In: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* I. 9. kiadás, Tübingen 1988. 203. (a Szerk.)

szemben a szubjektív értelem (meaning) és a társadalmi cselekvés eltérő intenzitása háttérbe szorul, pedig Weber szociológiájában az egyéni cselekvés és társadalmi struktúra közötti viszony központi szerepet tölt be. Kalberg e kettő viszonyát Weber módszertani individualizmusán, a társadalmi cselekvés négy típusán, a „Verstehen” koncepcióján, valamint a motívumok (Motive) pluralizmusának tézisein keresztül mutatja be.

Az I.1. fejezet e téziseket mint Weber szociológiájának alapvető összetevőit rendszerezi. A módszertani individualizmus az egyének cselekvésére mint alapvető elemzési egységekre tekint, ami annyit tesz, hogy az ember azon képességét követi nyomon, miként befolyásolja társadalmi környezetét és ad értelmet annak.³ Weber az értelmes (meaningful) emberi cselekvés négy típusa között tesz különbséget, így megkülönbözteti a célracionális (zweckrational/means-end-rational), az értékracionális (wertrational/value-rational), az affektív (affectual) és a tradicionális (traditional) cselekvést, melyeket specifikus, ideáltipikus motívációk jellemeznek. Az egyes korszakokban és civilizációkban valamennyi típus előfordul, a modern ember sem jellemezhető kizárólagosan valamelyikkel. A motívumok (indítékok) pluralizmusa többek között lehetővé teszi, hogy magyarázatot találjunk az uralom fenntartásának eltérő csatlakozási pontjaira, vagy a gazdaság etikája és formája közötti különbözőségekre (PE⁴). E pluralizmus Weber számára a „megértés” koncepciójában is alapvető: „The verstehende sociologist must „understand” the action of persons in groups under investigation in reference to the pluralism of motives expressed by the four types of action.” (29)

Mint módszertani kiindulási alap, az egyéni cselekvésre irányuló figyelem mégsem válik akadályává annak, hogy elméleti szinten magyarázza e cselekvés struktúráját és szabályszerűségeit. Ezek mintái háromféleképpen formálódnak ki, azaz az aktorok rendek, legitim rendek (orders and legitimate orders) illetve „szociológiai helyek” (sociological loci) felé orientálódhatnak (Weber ezt így explicit módon nem fejt ki, így e rendszerezés Weber gondolatainak a szerző általi továbbgondolását jelenti) (31). Mindhárom formában összekapcsolódik ugyanakkor a struktúra és a cselekvés, azaz e három minta olyan utakat ír le, melyekben a cselekvés kikerülve a maga folyamatos áramlásából, irányt vesz („becomes directed”), és szabályszerű, valamint specifikus tartalmat kap (32). Az irodalomban sokféleképpen tematizált „rendek” és „legitim rendek” mellett a „szociológiai helyek” szintén orientációt adnak a cselekvésnek: „all sociological loci articulate contexts that imply both constraints upon and opportunities for action. Attention to such ‘social conditions of existence unveils’ a further mode, in addition to orders and legitimate orders, [...] by which action becomes patterned.” (39). Kalberg úgy rendszerezi őket „mint társadalmi összefüggések, melyek a cselekvés

3 „Individuals act, for Weber, not social organisms or collectivities. Nor can social reality be adequately explained if persons are viewed as merely responding to scientific laws, the „social forces” of Durkheim, evolutionary forces, or the putative necessity for societies to fulfill certain „functions”. No „objective meaning” exists in history, neither Hegel’s „spirit” nor Marx’s dialectical logic of historical change. Meaning is found only in the consciousness of human beings, and „action in the sense of a subjectively understandable orientation of behavior exists only as the behavior of one or more *individual* human beings” (E&S, p. 13/6, kiemelés az eredetiben). (25)

4 A rövidítések Kalberg nyomán, csakúgy mint a következőkben, az angol fordítások címére utalnak: PE = Protestant Ethik, E&S = Economy and Society.

számára kijelölik annak határait és lehetőségeit.” Amennyiben ezek a cselekvések a közös életesélyeket, gyakorlati tevékenységeket és hétköznapi tapasztalatokat, továbbá a társas lét társadalmi feltételeit, a sajátos követelményeket és jutalmakat felborítják, melyek bizonyos szituációkban alapját képezik az emberi cselekvésnek, úgy a létalapja szűnik meg a szabályszerű cselekvésről alkotott hipotéziseknek.” Kalberg az utóbbiakat (a szociológiai helyeket) is ideáltipikus modelleknek tekinti, s ide sorol két rendi csoportot, két egyetemes szervezetet („universal organisations”) és az uralom egy formáját, melyek Webernél ezt a strukturális összefüggést magyarázzák (41). Ilyen státuszcsoporthoz tartoznak a harcosok, illetve polgári rétegek, mellettük állnak univerzális szervezetek („Verbände”) úgymint a szomszédság, vagy a legjelentősebbként a háztartás és a feudális uralom típusa a maga sajátosságos, rendi becsületen és hűségen alapuló etoszával, melyeket a sajátosságos nevelés közvetít. (A háztartás és a szomszédság ilyen értelmű működésének leírása azt a kérdést veti fel, vajon az ideáltípus valóságos megfelelői empirikus sokféleségükben megfeleltethetőek-e az időközben feltérképezett és nem mindig éppen ideáltipikus formában felbukkanó konkrétan létező formáknak?)

I.2. fejezetben Kalberg a multikauzalitás koncepcióját foglalja össze, aminek különböző aspektusai eltérő kidolgozottsággal találhatók meg a weberi életműben. A multikauzalitás alapvető feltételezése mellett Weber olyan konkrét konfigurációkat emel ki, melyekben egyes motívumok túlsúlyra jutnak (pl. PE, lásd 53). Magát a gondolatot az E&S részletezi leginkább. Mivel a szabályszerűséget mutató cselekvési orientációkat nem rangsorolhatjuk, a multikauzalitás kiváltképpen azt jelenti, hogy elvben a motívumok és kapcsolatok egymásra hatásának minden kombinációja lehetséges. Hogy mindezek hatni tudjanak, strukturált cselekvési orientációkra és belső koherenciával bíró társadalmi hordozókra (carrier) is szükségük van (57–58). Legfontosabbjaik a státuszcsoporthoz tartoznak („Stände, Klassen und Verbände”) az osztályok, és a társadalmi szervezetek („Verbände”), melyeket Kalberg két csoportra oszt. Az elsőbe azok tartoznak, amelyek már mint „szociológiai hely” léteznek a cselekvés számára. Mivel megszabják a cselekvés korlátjait és lehetőségeit, gyakran maguk is annak egyik független hajtóerejévé válnak. A szervezetek második csoportja csak „egy ’külső’ struktúrát’ vagy ’formát’ tartalmaz” („implies merely an „external structure” or „form”) (59), ide kerülnek az önkéntes szervezetek (voluntaristische Verbände) – üzemek, államok, szekták, egyházak, politikai pártok, de a weberi értelemben vett város, nemzet, az indiai kasztrendszer, vagy etnikai csoportok is.

A motívumpluralizmus azt is jelenti, hogy egyes motívumok eltérő mértékben képesek a stabil, tartós cselekvés létrehozására: bár célracionális motívumok is ösztönzőleg hatnak az ilyen cselekvésre (pl. a piacon), az értékek mégis stabilabb cselekvési orientációt képeznek (64). Utóbbiak ugyanakkor különböző kombinációkban kapcsolják össze az érték- és célracionális indítékokat – pl. a vallási tanokat és a mágiát –, melyek mindegyike azután befolyást gyakorol a változással szembeni lehetséges rezisztenciára. „Csak az etikai racionalitások vannak abban a helyzetben, hogy a cselekvés ’gyakorlati-racionális’ szabályszerűségeit tartósan elnyomják, ami ugyanannyira fontos, mint hogy e szabályszerűségeket átalakítva a ’gyakorlatetikai’ cselekvésben felerősítsék.” (67). Így a modern kapitalizmus, a szerző példáját hozva, nem nőhetett

ki egyedül Alberti gyakorlati utilitarista szelleméből. Épp fordítva: az aktoroknak a cselekvés feltételeire vonatkozó egyetértése irreleváns lehet más motívumokkal szemben, amelyek egy új irányú cselekvést válthatnak ki. A kalandor-kapitalista és a kálvinista kapitalista cselekvése egyaránt abban a gondolatban gyökerezik, hogy az árakat a piac határozza meg. A modern kapitalizmus eredetét tekintve azonban sokkal fontosabb, hogy mindkettő eltérő motívumokból támogatja e gazdasági rendet. A multikauzalitás ezen túl azt is jelenti, hogy a társadalmi okok mellett mások is befolyással bírnak a történelmi fejlődés menetére: a földrajzi, vagy a technológiai előfeltételek szintén lényegesek lehetnek (68–69), Kalberg itt a Földközi-tenger medencéjének, Európa illetve Kína társadalomfejlődésére utal.

II.3. fejezet a weberi elemzési szinteket rendszerezi és ideáltípusokhoz rendeli hozzá. Miként Weber egész szociológiájában az egyes eset áll a központban, az ideáltípusoknak is „az egyedi, konkrét mintákat („patterns”) kell definiálniuk és egyszerűségükben („uniqueness”) megragadniuk” (84). Emiatt nem általános fejlődési trendeket fogalmaznak meg, pl. a tradicionálitástól a modernségig, a közösségtől a társadalomig. Az ideáltípusok egyedi esetek vizsgálatából a „tapasztalat szabályai” (86) szerint levezetett logikai konstrukciók (87), melyek azután mintegy megfordítva, mint vegytiszta, a valóságban sosem előforduló típus a konkrét esetek vizsgálatára is használhatóak, segítve bizonyos cselekvési minták súlyának meghatározását (87). Az ideáltípus, mindenkor az eltérő specifikumot kidolgozva, „egy meghatározott társadalmi valóságban” „a szabályszerű cselekvés egyszerűségére” vonatkozhat, így pl. a kínai literátusokra vagy az indiai brahmanokra, a középkori városra és a kálvinista szektára, de lehet egyetemes jellegű is, mint pl. a feudális uralom, a szomszédság, az oikos, a család ideáltípusai esetében (89). Így az elemzés eszközeként a szélesebb körű összehasonlítást is szolgálja.

Ezek alapján a **II.4.** fejezet a hipotézisalkotás eszközeiként vizsgálja meg az ideáltípusokat. Kalberg leginkább a weberi szociológia magját képező *Gazdaság és társadalomra* támaszkodik, ahol Weber a legrendszeretettebben fejtette ki idevágó gondolatait. Kalberg az ideáltípusok alapján kidolgozható modellek négy típusát különbözteti meg, így a (1.) dinamikus, (2.) kontextuális, (3.) amiben a szabályszerű cselekvés logikai kölcsönhatásai fejeződnek ki és (4.) az analitikusan feltételezett fejlődés megragadására alkalmasakat (94).

A bürokrácia és a patrimoniális uralom az első típushoz tartoznak (95–98). Az ideáltípus dinamikája az immanens cselekvési orientációkból adódik: a bürokrácia pl. absztrakt szabályok szerint működik és emiatt a passzív demokratizálódás, illetve a különbségek nivellálása irányában hat. Emellett ugyanakkor ellentmondást jelentenek az egyenlőség elvén alapuló cselekvési orientációk, valamint a bürokraták arra irányuló törekvései, hogy saját státuszukat megvédjék, s maguknak külön jogokat biztosítsanak. Harmadszor, hasonló ellentmondás áll fenn az ügyfelekkel szembeni egyenlő eljárás és a saját kliensek érdekvédelmének biztosítása között. „Amennyiben a weberi dinamikus modell e feszültségeket felvázolja, úgy kauzális hipotéziseket állít fel a bürokráciában visszatérő cselekvés teljes spektrumáról. Mindez azt példázza, hogy egy elméleti vonatkozási keret miként teszi lehetővé a diffúz és folytonosan mozgásban lévő realitás tiszta fogalmi megragadását. „In this case, hypotheses are

constructed regarding, on the one hand, the typical empirical tensions within bureaucracies and, on the other hand, between bureaucracies and clients.” (96).

Az ideáltípusos kontextuális modellekkel (98) megragadhatóvá válik, hogy a cselekvési összefüggések (kontextusok) hogyan tűrik el, használják fel és kultiválják az új cselekvési mintákat, vagy épp fordítva, korlátozzák és megakadályozzák érvényre jutását. A kontextuális modell feltárja a társadalmi kontextus befolyását és ennek a társadalmi cselekvés hatására végbemenő alakváltozását, és hipotéziseket fogalmaz meg ezeket illetően. Kalberg mindezt Weber jogtörténeti megfigyeléseivel illusztrálja, továbbá Webernek a hivatalnokok relatív tekintélyéről, a társadalmi rétegződés és a társadalmi változás között fennálló kapcsolatról (100), vagy a kapitalizmust kísérő bürokratikus uralomról tett megfigyzéseivel (101).

Az ideáltípusok között fennálló affinitás vagy antagonizmus egy harmadik modell-típus alapja (102). Kalberg itt több altípust vázol, melyek közül a talán legjobban ismert ilyen modell a választó vonzódásé (Wahlverwandschaft), amikor az ideáltípusok az egyes társadalmi területeken (societal domains) belül antagonisztikus viszonyban állnak egymással, vagy amikor a különböző társadalmi területek közötti affinitív és antagonisztikus viszonyok (Verwandschaft – Spannung) egyidejűleg léteznek. Webernél, csakúgy mint Kalbergnél az egy-egy társadalmi renden belüli ideáltípusok alapvetően analitikai ellentétben állnak e terület minden más ideáltípusával. Ezt jól illusztrálja a bürokratikus ethosz és a patrimonialis uralom, vagy a tradicionális uralom egyes típusai (patriarchális, feudális, patrimonialis) közötti ellentét. A jogi szférán belül ezek az analitikai ellentétek a formális jog, illetve a tradicionális jog személyhez kötött és partikularisztikus értékei között állnak fenn. Hasonló antagonizmusokat más vonatkozásokban egyes „témák” (themes) esetében is megállapíthatunk, így pl. a feudális illetve bürokratikus uralom feltételei közötti katonai képességekről (107). A különböző területek között fennálló affinitásokat illetve antagonizmusokat Kalberg a vallás és státus, (a) valamint karizmatikus uralom és racionális gazdálkodás összefüggésein keresztül (b), illetve az egyetemes szervezetek, valamint a gazdaság és a vallás példáján mutatja be (108–114). Az egyes státuscsoportok Weber szerint eltérő vonzalmat tanúsítanak a megváltás bizonyos útjai („salvation paths”) iránt. Az értelmiségiek vallási elképzelései eszerint olyan diszpozícióval rendelkeznek, amelyek elméleti átgondoltságukkal, teljességükkel („comprehensiveness”) tűnnek ki, és szisztematikus felépítésűek. A parasztok státusetikája viszont a valódi szenvedés által való megváltást hangsúlyozza, hajlamos a mágikus gyakorlatokra, bálványimádásra (idolátria) és eksztázisra, így az értelmiségi ellenpárjának tekinthető. A hivatalnokoknál nem vallásos vagy akár vallásellenes magatartás figyelhető meg (111), hasonlóan a nagykereskedők és bankárok vallási közönyéhez. Az antagonisztikus modellre példaként Kalberg a karizmatikus uralom és a racionális gazdálkodás összefüggését hozza: mindkét ideáltípus egymással ellentétes belső cselekvésorientáló elvekkel bír. Az egyetemes szervezetek: háztartás, rokonság („kin group”), szomszédság, de a gazdaság és a vallás is a különböző területek ideáltípusai közötti antagonisztikus, illetve affirmatív kapcsolatként foghatók fel: valamennyi egyfajta testvériségi etikát hoz létre, ami meghatározza a gazdasághoz való viszonyukat és szemben áll a piac formális logikájával. (113). Míg a mágikus vallások csupán átveszik e testvériségi etikát, addig a megváltási

vallások ezt külön is jutalmazták. Eredetüket tekintve ezek az etikai elvek egy szűk körre vonatkoznak, a vallási szférán keresztül azonban mégis azzal a képességgel rendelkeznek, hogy az eredetileg a konkrét szervezetre korlátozódó testvériségi etikát mindenkire kiterjesszék (114).

Az ideáltipikus fejlődési modellek (4.) más modellektől különbözően analitikus általánosításokat is tartalmazhatnak (117) – egyrészt hipotéziseket nyújtanak a cselekvés irányáról („course of action”), mely cselekvés ideáltipikus lépések során jön létre, másrészt a cselekvés hátterében sajátos hajtóerőket tételeznek fel. Anélkül, hogy ez a weberi multikauzalitás empirikus szinten való feladását jelentené, e modellek olyan elemzési szinten mozognak, melyből kiemelhetők az egyes cselekvési orientációk és az általuk hordozott konstrukciók.

Kalberg ez esetben is két altípust határoz meg, így az (1.) érdekektől támogatott fejlődési modelleket (pl. a társadalmi kapcsolatok berekesztése, a karizma rutinizálása: 120), illetve (2.) azokat, amelyek racionalizálási folyamatokon alapulnak (pl. formális és elméleti racionalizáció: 127–140). A formális racionalizációt példázza a szabad piac és a modern állam kialakulása, ami mindazon cselekvési elvek fokozatos visszaszorításával járt együtt, melyek a piacon való egyenlőség és a piaci nyereség szemszögéből irracionális magatartásformáknak bizonyultak. Mindez az ezen magatartásformákat támogató erők kizárását is magával vonta, elég, ha a vallás szférájának vagy a karizmatikus uralom jelentőségének meggyengülésére utalunk (130). Az elméleti racionalizáció példájaként Kalberg a vallás fejlődését hozza, ahogy azok az elméleti konzisztencia irányába fejlődtek tovább (135–140). Az erre irányuló igény mind a „primitív”, mind a megváltási vallásokban megfigyelhető. Kiváltója azonban nem a valódi szenvedés, még akkor sem, ha az vonatkoztatási pontjává válik; e tendencia sokkal inkább az értelmiségiek azon belső szükségletében gyökerezik, hogy a vallási rutint valamiképpen transzcendensé tegyék. „A vallási gondolkodók hajlama, hogy a szenvedéssel és eltűrésének okaival foglalkozzanak, bármennyire is megerősödik természeti csapások, anyagi igények vagy belső szükségletek vagy a belső pszichológiai szorongás által, mégis, a folyamat weberi rekonstrukciója szerint, nem ezek váltják ki amazt. A ’negatívan privilegizáltak társadalmi helyzete’ és a ’polgárság racionalizmusa’ [...] sem tehető egyedül felelőssé keletkezéséért. Sokkal inkább gyökerezik az értelmiségiek ideáltipikusan értendő belső kényszerében, hogy túllépjenek a dolgok hétköznapi menetén, és a hétköznapiok véletlenszerű történéseinek jelentést és teljes ’értelmet’ kölcsönözzenek.” (135–136). (Véleményem szerint Kalberg itt nagyon közel kerül Luhmannhoz, főleg az általa a vallás funkciójáról, annak vonatkoztatási problémájáról mondottakhoz; mégis, a luhmanni életmű, csakúgy, mint a rendszerelmélet, azon irányzatokhoz tartozik, amelyekkel a szerző nem foglalkozik.)

II.5. fejezet néha régészeti jellegű eljárással törekszik Weber kauzális módszertanának és annak elméleti keretének rekonstruálására (143–177). Kalberg bizonyító szöveghelyeket hoz annak igazolására, hogy Weber e területen mennyire ellentmondásosan nyilatkozott: néha a kauzális elemzés valamennyi fajtáját a történészek illetőségi körébe utalta, vagy a szociológia feladatát csupán a típusképzésre és a történeti folyamatok uniformitásainak megállapítására korlátozta, műve mégis ezen túlmenően utalásokat is tartalmaz, amelyeket az alábbiakban rekonstruálunk (143).

A módszertan felépítésének első lépése a strukturált cselekvést megkönnyítő, illetve az ahhoz szükséges orientációk, a cselekvés szinkron és diakron összefüggéseinek megkülönböztetése, végezetül annak feltételezése, hogy a cselekvések átfedik egymást, így fejtve ki okozati hatásait. A cselekvést megkönnyítő illetve az ahhoz szükséges előfeltételek szétválasztását Kalberg Webernek a nyugati kapitalizmus keletkezéséről nyújtott elemzésén keresztül mutatja be (153–154). A cselekvési orientációk szinkron kölcsönhatása pl. vallásra, illetve társadalmi szervezetekre orientált cselekvések kölcsönös befolyásának példáján figyelhető meg, de ugyanígy a vallás és az uralom, illetve a vallás és státusetika között is – Kalberg itt több, a weberi műben elemzett esetet ismertet. A különböző területek együttes szemrevétele segítségével a cselekvési orientációk ilyen jellegű összefüggéseinek egész „fürtjei” („cluster”) válnak kidolgozhatóvá. Az ezekből adódó cselekvésorientációk eleinte csak bizonyos rétegekre korlátozódnak, később azonban más rétegeket is befolyásolhatnak (156). – A strukturált cselekvés diakron összefüggései öröklött előfeltételekként vagy korábbi feltételek utóhatásaként foghatók fel („legacies”, „antecedent conditions”), közülük azok a legfontosabbak, amelyek igazolhatóan szükséges előfeltételek. Ilyen befolyásoló hatások az egyes társadalmi szférákon belül, vagy azoknak határain túl is érvényesülhetnek (intra-domain resp. inter-domain interactions: 159). Az adott szférán túlmutató társadalmi örökség folytonos hatását demonstrálja pl. a régi Izrael vallási örökségének átvétele a kereszténységben, illetve a római jog későbbi hatása. Az egyes szférákon belül a háztartás elvére mint etikai cselekvés irányelvére utalhatunk, valamint vallásba történő átvételére, ahogy ottani fejlődése a háztartás határain túlmutató testvéri viszony etikai normájává lett.

A szférahatárokon túlmutató korábbi feltételeket illusztrálandó felhozhatjuk a mágust, aki a próféta előfutára, vagy az uralom területén a királyságnak a karizmatikus heroizmusból való kifejlődését, egy-egy szférán belül a jogászoknak a római jogon alapuló képzését, akik azután a patrimoniális uralom biztosításában is közreműködtek, csakúgy, ahogy a modernkori univerzalizmus legitimálásának szintén a római jogra épülő kibontásában (165). E helyen az exemplifikáció sajnos nem jut el tisztán fogalmi modellek felvázolásáig.

Mindezek ellenére a szerző arra figyelmeztet, hogy az okozati láncoknak a weberi fogódzók mentén való kidolgozása még nem vezet hiánytalan elemzéshez, s ad kauzális magyarázatot (166–167). A cselekvési orientációk interakciói mellett ezek önállóságát, különösen azonban mindenkori kontextusát kell szemügyre venni, melyek mindig másfajta eredményekre vezethetnek.⁵ Ezen a ponton utalnunk kell arra – s ez talán a legalapvetőbb, egyben az itt követett eljárás immanens problémája –, hogy a fókusz finomabbra állítása mindig apróbb és részletesebb kapcsolatokat, ezek átfedéseit, s így az éppen kifejtett összefüggések relativizálását eredményezi. Az egyes esetekre vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy az elméletileg azonos rangú kategóriák teljesen eltérő súlyt képviselhetnek. Ugyanez a dinamikus kölcsönhatások megjelenítésére és a cselekvési minták kontextusára is érvényes, amit a szerző ezt követően mutat be („conjunctural

5. „The obliviousness to the embeddedness of single factors in discrete social contexts and the ways in which varying contexts may assert diverse influences upon these single factors. This occurs even to such a degree that the same factor will often, depending upon its context, have a different effect.” (167)

interaction of patterned action” [168–172]): a cselekvés feltételei (egy meghatározott esetben, a mindenkori társadalmi feltételek között) egyrészt befolyással vannak annak menetére, másrészt a cselekvések átfedik egymást. Az emberi cselekvés kölcsönös befolyásolásának sokféle lehetőségén belül közvetlenül felfogható, markáns minták kiemelése már lehetetlenség. Már csak elvben lehetséges összefüggésekre utalhatunk, amelyeket hipotézisként konfrontálni kell az egyes esettel, és amelyekből további kérdések és hipotézisek vezethetők le, amelyekkel szembesíteni lehet ezt az egyes esetet. Ezt az eljárást Kalberg az indiai kasztrendszer elemzésén mutatja be.

Kalberg könyve az életmű alapján a weberi gondolatoknak és feltevéseknek nagyhatású szintézisét nyújtja, melyek bemutatása során visszanyúl az életmű egyes darabjaihoz, és kapcsolódik a Weber által felállított elméleti keretekhez is. A gondosan dokumentált szintézis aprólékos, minden részletre kiterjedő visszakeresésen alapul, ugyanakkor arra is alkalmas, hogy a weberi mű megismerését mint irányadó segítség, s kritikus olvasmány szolgálja.

Írta: Juliane Brandt

F. M. L. Thompson: *Gentrification and the Enterprise Culture, Britain 1780–1980.*

Oxford University Press, 2001.

F. M. L. Thompson szintézise a brit társadalomtörténet elmúlt 20 évének egyik legfontosabb problémaköréről és az erről folytatott vitákról ad rendkívül széles áttekintést. A vita egyik legmarkánsabb résztvevője, a vidéki, nemesi Anglia egyik legkiválóbb ismerője végre összegzett formában fejt ki álláspontját a kérdés minden aspektusáról, (így azokról is, amelyekkel kapcsolatban ő maga nem folytatott kutatásokat). A könyvet tehát nyugodtan tekinthetjük a „dzsentifikációs irodalom” egyik legfontosabb darabjának, mely egyben – Thompson professzor szándéka szerint – minden bizonnyal saját életművének is kulcsdarabja kívánt lenni. Thompson vitathatatlan érdemei a dzsentifikáció komplex jellegének feltárásában és bemutatásában most is egyértelmű megerősítést nyernek, megállapításai pedig minden esetben rendkívül stimulálóak, még ha a koncepció bizonyos pontjai el nem hallgatható kételyeket is ébresztenek a dzsentifikáció kutatásában tapasztalatokat szerző recenzensben.

Bár az angol nagypolgárság felfelé irányuló törekvése, nemesedési ambíciója több évszázada érzékelt jelenség, a folyamat tényleges sikeressége, valamint esetleges következményei leginkább az 1960-as évektől gerjesztettek komoly szakmai vitákat. A történeti érdeklődés középpontjába került dzsentifikáció – amely általában az ipari elit elnemesedését takarta – különféle dimenziói révén szorosan kapcsolódik önmagukban is eltérő megítélés alá eső fontos problémákhoz. Eddigi tudásunk az ipari vállalkozók országos eliten belüli szerepének kérdésköréről éppúgy jelentős újraértékelésen ment keresztül, mint az ipari termelés szerepe Nagy-Britannia gazdaságának 19. század végi, illetve 20. századi teljesítményében.

Igazából Nagy-Britannia gazdasága 20. századi relatív hanyatlásának érzékelése biztosította a táptalajt ahhoz a hipotézishez, amely az ország gazdasági visszaesésének okát a vidéki, földbirtokos Anglia „üzlet- és iparelleses attitűdjében” találta meg, amely a dzsentifikáció lényegét jelentő szocializációs mechanizmus révén a gentry életmód és életstílus vonzásába kerülő ipari vállalkozókat is „megfertőzte”, üzletemberi képességeiket csökkentette (Ward 1964–1965). A dzsentifikáció fő színterei elsősorban a fizetős, rendszerint bentlakásos magániskolák (public schools) voltak, amelyek – a közhiedelem szerint – alapjában véve az arisztokrácia és a tehetős vidéki birtokosok előkelő középiskoláinak számítottak), valamint a két patinás egyetem, Oxford és Cambridge. Amennyiben a feltörekvő nagypolgárnak sikerült gyerekeit ide beíratnia, számíthatott arra, hogy azok jó eséllyel változtathatnak társadalmi státuszukon, de – az attitűdre ható, „kulturális dzsentifikációnak” köszönhetően – arra is, hogy az innen kikerült fiúk nem lépnek apjuk örökébe és nem viszik tovább a céget; vagy ha mégis, akkor vállalkozói tevékenységük már nélkülözni fogja azt az elkötelezettséget, elengedhetetlennek vélt profitéhséget, amely a dzsentifikáció, a kényelmes gentry életvitel által még nem érintett apjukban meg volt (Wiener 1981).

A dzsentifikáció hívei tehát nem csupán önálló jelentőséggel bíró változóként kezelik a vállalkozói teljesítményt, hanem a „menedzseri képességek” örökölhetőségét is

magától értetődőnek veszik, noha ennek bizonyítása erősen kétségesnek tűnik. A hipotézisnek azonban nem ez az egyetlen gyenge pontja, hiszen a „dzsentifikáció-tézis” hirdetői sosem adtak arra teljesen meggyőző magyarázatot, hogyan mehetett végbe országos szinten „a tehetség eláramlása”, hogyan károsíthatta az egész ország (versenyszínpadon működő) gazdaságát egyes vállalkozók, illetve cégek esetleges kudarca.

A kulturális tényezőkre épített elmélet alapját a különböző középosztályok eltérő országos jelentőségéről, és a földbirtokos elitehez fűződő sajtóságság, egyedi viszonyukról alkotott új elképzelés adta, mely szerint a domináns földbirtokos elite már a 18. század óta szorosban együttműködő pénzügyi elit (vagyis a londoni City), úriember számára is elfogadható szférákban működő kapitalizmusa mellett a (döntően északi) gyárosok által képviselt ipari kapitalizmus csak másodrendű szerephez juthatott: sem a nagyiparosság vagyonának nagysága, sem vagyonteremtésének módja nem tette lehetővé, hogy akarátát a helyi politika terepein kívül érvényesítse. A társadalmi elismertségre vágyó ipari elit előtt így csupán egy út maradt: attitűdjének, sőt akár eredeti gazdasági alapjának feladása, alkalmazkodás az úri értékrendhez, (mely egyébként a 19. század folyamán a képzett középosztály [professionals] azon képviselőit is magába szívta, akik vagyonuk, valamint magániskolai szocializációjuk révén erre alkalmasak voltak) (Cain – Hopkins 1993: 30).

Az ipari elit kulturális beolvasztásának, „a vállalkozói szellem halálának” gondolköre (melynek legismertebb parafrázisát Martin J. Wiener (1981), legkidolgozottabbat pedig Peter Cain és A. G. Hopkins (1986, 1987, 1993) adta), az 1980-as években – amellyel, hogy szélesebb körben is erőteljes visszhangot keltett – szűkebb szakmai körben is megvitatásra került. F. M. L. Thompson az e témában folytatott szellemi párbajok egyik legfontosabb szereplőjeként meglátásaival mindenkor képes volt továbbblendíteni az időnként az önisméltetés veszélye által fenyegetett vitát. Mivel a *Gentrification and Enterprise Culture*-ben a kérdés minden aspektusára ki kíván térni, így külön fejezetben foglalkozik a kulturális dzsentifikáció állítólagos színterével és fő eszközével, a magániskolákkal is, melyek természetesen kiemelt figyelemben részesültek a Wiener-tézis lehetséges érvényességét vizsgáló társadalomtörténészek részéről. Thompson lényegében elismétli azokat a kételyeket, amelyeket a probléma egyik fele, a magániskolák tananyagának, illetve szellemiségének állítólagos dzsentifikáló jellege ébresztett. Az oktatás jellegéről szólva kifejti, hogy annak színvonala a Thomas Arnold-i reformok után sem emelkedett jelentősen, maga a tananyag a képzett középosztályi pályát befutók számára sem volt annyira hasznos, és az üzletember-fiúk számára sem volt igazán káros (128). Az iskolák szocio-kulturális, karakterformáló légkörében felfedezhetünk ugyan olyan elemeket, amelyek egy üzlet-, vagy legalábbis iparellen szemlélet irányába terelhették az üzletemberek fiait, ám Thompson szerint afölött sem szabad szemet hunyni, hogy a magániskolák számos olyan tulajdonságot és képességet is fejlesztettek, amelyek hasznosak lehettek egy üzletember számára is – nem szólva az itt megalapozható kapcsolatokról a politikai és közigazgatási elit innen kikerülő tagjaival.

Ami igazából perdöntő volt a magániskolák szerepének felülvizsgálatában, az annak bemutatása, hogy a 19. század második felében milyen ritka volt a középosztály egészét, illetve különösen az ipari vállalkozók közösségét tekintve a magániskolai

oktatás. Thompson elégedetten emlegeti fel, hogy bár igazán általános kép nem született, minden részletkutatás azt látszik alátámasztani, hogy az üzletember-fiúk közül a public school-ba járók aránya 1914-ig egyértelműen alacsony maradt, és egészen 1945-ig nem is kerültek többségbe az ilyen háttérű diákok (129). Így abszurd dolog a magániskolákat vádolni az 1914 előtti gazdasági hanyatlás miatt.

Thompson új ötletként felveti az iskolák hierarchiájában közvetlenül a magániskolák alatt álló, azok mintájára klasszikus műveltség-központú képzést nyújtó grammar school-ok szerepének, esetleges felelősségének kérdését (138). Kétségtelen, hogy főleg a magániskolák többségétől egyébként is távol eső északi régió jómódú gyárosai (legalábbis az 1880-as évekig) a legtöbb esetben ezt az iskolatípust részesítették előnyben, viszont amennyiben még a mintát szolgáltató magániskolák szellemiségét is felmentjük a negatív hatásúnak tartott szocializáció biztosítása alól, könnyen lehet, hogy a középfokú humán oktatás másik bástyájának az elmarasztalása is kemény diónak bizonyul.

A vidéki Anglia, a földbirtokos társadalom egyik legnagyobb szaktekintélyeként ismert Thompson nem mulaszthatja el görcső alá venni a „dzsentifikáció-tézis” egyik magától értetődőnek vett alapfeltételezését sem: az arisztokrácia és a gentry üzleti élettel, vállalkozói tevékenységgel kapcsolatos, egységesen ellenségesnek tartott beállítottságát. Thompson emlékeztet arra a valójában nem is annyira meglepő körülményre, hogy az arisztokráciának mint osztálynak nem volt egy kizárólagos, homogén kultúrája: a 18. század második felétől, a 19. század elejétől egyre több földesúr kezdi birtokát vállalkozásként kezelni (44). Thompson sokat finomít az arisztokrata járadékos kapitalista tényleges szerepén (felhívja a figyelmet az egy részük által vállalt aktívabb szerepkörre) és emlékeztet arra, hogy – bár személyes meglátása szerint a 19. század folyamán a „nemesség” belül az ipari vállalkozásokban is szerepet vállaló csoport erősödött meg – hibás és önkényes lépés lenne bármely csoportot is kiemelni és azt „az arisztokrata kultúra” egyetlen valódi megtestesítőjeként középpontba állítani (44).

Társadalomtörténészként Thompson meglehetősen bizalmatlan az értékek, viselkedésminták változását eredményező kulturális dzsentifikáció kutathatóságát, illetve használhatóságát illetően. Emlékezve Wiener (és más, kulturális alapú elméletek kidolgozóinak) itt is felemlített elhibázott periodizációjára, illetve szelektív, anekdotikus forráshasználatára, részben érthető az az ellenszenv, amit Thompson a kulturális dzsentifikáció „túlágosan homályos és megfoghatatlan” jelensége iránt mutat. Így aztán nem véletlen, hogy Thompson ezúttal is részletesen kitér a könnyebben megfogható kritériumokkal bíró, valódi társadalmi státuszváltást ígérő „földbirtoklás dzsentifikációjára” (landed gentrification), melynek leggyakrabban vizsgált kérdésköre a vidéki földbirtokos társadalomba történő felemelkedéshez a 19. század döntő részében elengedhetetlenül szükséges tekintélyes nagyságú földbirtok szerzése. Thompson professzor az ezzel foglalkozó fejezetben helyesen mutat rá arra, hogy a szerzett földbirtok pusztá mérete, (bármennyire is körültekintően próbáljuk kijelölni a megfelelő határkőnek tekinthető földnagyságot), nem ad választ a legfontosabb kérdésekre, hiszen a (kellő mértékűnek tekintett) földvásárlás nem jelentett garantált belépőt az „úri társadalomba”; más tényezőket, „dzsentifikációs kritériumokat” is figyelembe kell venni. Másrészt – mint ahogy arra mások, így Martin J. Daunton is felhívta a figyelmet (1989: 133) – Thompson is emlékeztet arra, hogy a földvásárlás

hátterének felderítése nélkül nem minősíthetjük annak jellegét. Thompson leszögezi, hogy a földbirtoklás feltérképezése önmagában nem dönti el azt a dilemmát, hogy a földet vásárló üzletemberek ténylegesen (vidéki) úriemberek lettek-e, és ha igen, ez milyen hatással volt vállalkozói képességeikre (73).

A felső-középosztály esetleges földvásárlásainak egyik legalaposabb kutatója tehát tulajdonképpen kénytelen beismerni, hogy a földbirtokos-vállalkozó valódi identitásának a kulcsa nem a megfelelőnek gondolt acre-küszöb megtalálásában rejlik, a földbirtoklásban megnyilvánuló dzsentrifikáció felmérése mellett további részletes, gazdasági tevékenységgel, életmóddal foglalkozó kutatások is szükségesek. Amire itt Thompson kiemelt figyelmet fordít, az az elnemesedő polgárság szabadidős tevékenysége, azon belül is a vadászat, illetve a műgyűjtés, melyek bekertülése a polgár életrendjébe szerinte önmagában nem jelentett automatikus eltávolodást a versenyszellemű, profitközpontú szemlélettől (98-122). Mindez aligha vitatható, ám véleményem szerint arra sem árt emlékezni, hogy az idő- és gyakran tőkeigényes hobbik és passziók nagymértékű üzése, esetleges halmozása már olyan jelentős életmód-változást hozhatott magával, amely erősen valószínűsíti az aktív üzletemberi szerepkör háttérbe szorulását.

Az üzlet elhanyagolása vagy elhagyása mögött álló okok bármennyire is a dzsentrifikáció tüneteinek tűnnek, a látszat ellenére nem minden esetben rejtenek valódi dzsentrifikációs szándékot. Thompson a vállalkozó sikerességének meghatározása körüli problémákat is joggal veti fel: a profittermelés bármennyire is viszonylag könnyen mérhető tényező, talán nem minden esetben árul el mindent a vállalkozó (tágabb értelemben vett) sikerességéről.

Thompson professzor ipari vállalkozók (és családjaik) százainak vizsgálata révén mindig is élen járt a dzsentrifikáció komplex jellegének feltárásában, így elsőik között ismerte fel azt is, hogy a „nemesi életmód” bizonyos elemeinek átvétele nem vezet elkerülhetetlenül teljes és sikeres dzsentrifikációhoz. A teljes beolvadás csak az egyik megfigyelhető viselkedésminta (85), egy másik alcsoportot sokkal inkább jellemez az, hogy a nemesi életmód részleges átvétele, az úri társadalommal kiépített kapcsolatok mellett nem hanyagolja el az üzlet vezetését sem: a Thompson által „arisztokrata polgárságnak” nevezett csoport tipikus képviselője hétköznap üzletember és vállalatigazgató, míg hétvégén partit ad gentry szomszédainak és együtt vadászik velük (Thompson 1991: 167). A vidéki úri társadalomba történő bizonyos mértékű integrációja nemcsak, hogy nem téríti el az üzlettől, hanem – az új kapcsolatok kiépítése révén – még akár profitálhat is ebből.

Thompson számos példát képes felsorakoztatni annak bemutatására, hogyan voltak képesek bizonyos családok évtizedeken, sőt akár évszázadokon át közvetlen irányításuk alatt tartani az üzletet és közben vidéki házat, kiterjedt földbirtokot venni és részt venni a vidéki gentry elit elfoglaltságaiban. Az ország különböző régióiból származó „mini esettanulmányai” ékesen bizonyítják tehát a dzsentrifikáció kiterjedt részleges jellegét, azonban maga Thompson sem tagadhatja, hogy ezen példák halmozása nem nyújt információt a dzsentrifikáció valódi országos elterjedtségéről. Ő maga sem állítja bizonyosan, inkább csak megkockáztatja azt a véleményt, hogy a csupán részlegesen dzsentrifikálódott vállalkozók száma túlszárnyalta a teljesen dzsentrifikálódottakat (92).

A szerző itt tulajdonképpen világosan megfogalmazza, hogy mi az egyetlen járható út a dzsentrifikáció-kutatás számára: „csakis egyedi példák és esetek segítségével lehet előrejutni bármilyen érvényesnek tekinthető általánosítás felé”, (88) talán csak azt felejtí el hozzátenni, hogyha már kénytelenek vagyunk egyedi esetek alapos tanulmányozásába mélyedni, akkor több értelme van egy kiválasztott régióra vagy városra koncentrálni, mint egyedi esetek tucatjait felsorakoztatni az ország különböző szegleteiből. Meglátásom szerint egyáltalán nem véletlen, hogy a dzsentrifikáció jellegéről azok a munkák mondtak el talán a legtöbbet, amelyek helyi szinten, részletes életrajzi vizsgálatokkal, gyakran a kollektív biográfia eszközével foglalkoztak a problémával (Ballard 1983; Berghoff 1990, 1991, 1995; Trainor 1989). A földbirtoklás dzsentrifikációjának feltérképezése még Thompson beismerése szerint sem elégséges önmagában a folyamat teljes megértéséhez, és hasonlóan mondhatunk el a többi „hagyományos” dzsentrifikációs kritérium (nemesi cím szerzése, magániskolába járás, parlamenti képviselőség, gentry családba történő beházasodás) pusztán alkalmazásáról is, (különösen, ha csak egy-egy kiválasztott aspektusra koncentrálnunk). Bármennyire is hangsúlyozza Thompson azt, hogy az életmód és az életstílus dzsentrifikációja nemigen vethető objektív mércék alá, véleményem szerint az életmódbeli változások esetleges hatásaival éppúgy muszáj foglalkozni, mint a probléma lényegét adó vállalkozói életutakkal, üzleti karrierekkel, amelyek végső soron a legtöbbet mutató indikátorait jelentik a dzsentrifikáció, a (nem csupán a magániskolák terepein lejátszódó) kulturális hasonulás esetleges hatásainak.

Végezetül még egy megjegyzés: noha Thompson könyve címében 1980-ban rögzíti a vizsgált korszak végét, mégis viszonylag kevés figyelmet fordít az 1914 utáni folyamatokra; csak elvétve utal arra, hogy meglátása szerint a dzsentrifikáció tulajdonképpen napjainkban is létező jelenség, és adós marad azon kérdés részletesebb kifejtésével is, hogy milyen jelentésben van értelme dzsentrifikációról beszélni a 20. században, különösen a sok szempontból (például a nemesség életmódja, a menedzserréteg iskoláztatása) alapvető választóvonalat jelentő 1945 utáni időszakban. Ez azért is sajnálatos, mert Thompson korábban már foglalkozott napjaink brit vagyoni elit és a vidéki élet közötti viszonyal is (1991), így egy effajta összefoglaló munkába igazán beemelhetne volna ezirányú meglátásait (még ha azok empirikus talapzata – érthető módon – kevésbé tűnik szilárdnak). A különböző elitsoportok 20. századi közeledéséről, összekapcsolódásáról, illetve arról, hogy mindebben milyen szerepet játszott egy új dimenziókat kapott dzsentrifikációs folyamat, csak elszórt megjegyzéseket kapunk, amelyek ráadásul nem is minden esetben harmonizálnak Thompson korábban tett megállapításaival. Mindezek átgondolása és a szintézisbe történő beillesztése akár egy szélesebb spektrumú, tisztább képet is eredményezhetett volna, vagy legalábbis hozzájárulhatott volna további átgondolásra érdemes kérdések felszínre kerüléséhez. Ettől függetlenül Thompson professzor eddig is számos új ösvényt vágott már a dzsentrifikáció szövevényes problémadzsungelében, szintézise pedig méltón foglalja össze az ezeken az új utakon haladó kutatásainak eredményeit.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ballard, Phillada 1983: *A Commercial and Industrial Elite. A Study of Birmingham's Upper-Middle Class 1870–1914*. Ph. D. disszertáció, University of Reading
- Berghoff, Hartmut 1990: Public Schools and the Decline of the British Economy 1870–1914. *Past and Present* november. 148–167.
- Berghoff, Hartmut, 1991: British Businessmen as Wealthholders, 1870–1914: A Closer Look. *Business History* 33. 2. 222–240.
- Berghoff, Hartmut 1995: Regional Variations in Provincial Business Biography: The case of Birmingham, Bristol and Manchester 1870–1914. *Business History* 37. 1. 64–85.
- Cain, Peter – Hopkins, A. G. 1986: Gentlemanly Capitalism and the British Expansion Overseas, I: The Old Colonial System, 1688–1850. *Economic History Review* második folyam, 39.
- Cain, Peter – Hopkins, A. G. 1987: Gentlemanly Capitalism and the British Expansion Overseas, II: New Imperialism, 1850–1945. *Economic History Review* második folyam. 45.
- Cain, Peter – Hopkins, A. G. 1993: *British Imperialism. Innovation and Expansion. 1688–1914*. Longman.
- Daunton, M. J. 1989: „Gentlemanly Capitalism” and British Industry 1820–1914. *Past and Present* 122. 119–158.
- Thompson, F. M. L. 1991: Desirable properties: the Town and Country Connection in British Society since the late 19th Century. *Historical Research* 154. 156–171.
- Trainor, Richard 1989: The Gentrification of Victorian and Edwardian Industrialists. In: Beier et al (eds.) *The First Modern Society*. Cambridge University Press
- Ward, David 1967: The Public Schools and Industry in Britain after 1870. *Journal of Contemporary History* 2. 22–59.
- Wiener, Martin J. 1981: *English Culture and the Decline of the Industrial Spirit 1850–1980*.

Faragó Tamás: Tér és idő – család és történelem.
Társadalomtörténeti tanulmányok (1976–1992).

Miskolc, Bíbor Kiadó, 1999.

Faragó Tamás két évvel ezelőtt megjelent tanulmánykötete különös figyelmet érdemel, mert a szerző a honi társadalomtörténészek azon első generációjához tartozik, melynek tagjai már intézményes keretek között művelhették hivatásukat, s akik az utóbbi időben jutottak pályájuk azon szakaszára, ahonnan már jogosult a visszatekintés és az összegzés, illetve: már van mire visszatekinteni, és van mit összegezni. A vaskos kötetet kitevő tanulmányok újbóli megjelentetése a szerzőnek azt a szándékát is tükrözi, hogy a 18–19. század vidéki társadalmára vonatkozóan a szétszórtan és gyakran csak szűkebb terjesztésű szakkiadványokban megjelent cikkek egy, döntően a történeti demográfia szempontjait és kérdésvetéseit felsorakoztató kötet formájában is rendelkezésre álljanak, nem utolsó sorban az egyetemi képzés számára.

A recenzens feladatát némileg bonyolítja, hogy e sorok írója alig idősebb a kötet legkorábbi írásainál, ugyanakkor néha jelen van a kísértés, hogy az aktuális trendnek megfelelően, „felvilágosodottságának” újabb szakaszába lépő történettudomány szempontjait kérjük számon a kötet írásain. Kérdés, hogy ez mennyiben lenne célszerű. Írásomban így inkább a szerző időtálló következtetéseit emelném ki. Az idő problémájával amúgy a szerző is szembekerült, s az együttes megjelenés alkalmából az írások jelentős részéhez rövid utószót mellékel, melyekben az adott írás keletkezésének körülményeiről, egyes tételek meghaladottságáról, a túlságosan magabiztos forrásértelmezés gyengéiről olvashatunk önreflexív és önkritikus sorokat, ugyanakkor adott esetben a szóban forgó tanulmány erényei és hatása sincsenek elhallgatva.

A kötet három nagyobb fejezetre tagolódik. Az elsőben *A társadalomtörténet dimenziói* cím alatt öt tanulmány található, a következő, *Család és háztartás* címűben három, míg a harmadik blokkban (*Történetírás és történetíró – szemlélet és módszer*) két előadást és két recenziót találunk.

Bár tanulmánykötetről van szó és az egybegyűjtött írások ennek megfelelően egymáshoz esetleg szorosan nem kapcsolódó témákat járnak körbe, annyit már most előrebocsáthatunk, hogy Faragó Tamás valamennyi írásában közös az adott probléma több oldalról történő módszeres körbejárása, a fogalmi pontosság, a – szerző által önmagára is vonatkoztatott – józan kételkedés. E szempontból már az első, időközben tananyag-gá lett tanulmány¹ is tanulságokkal szolgál, melyek manapság, a tudományos konjunktúrák és divatok időszakában különösen megszívlelendők: „nyilvánvalóvá vált, hogy a népességi jelenségeknek a társadalom, a gazdaság, a kultúra és a természeti környezet jelenségeiről, mozgásától való elkülönített kezelése tarthatatlan, hacsak nem elégszünk meg a demográfiai események pusztá leírásával” (11). Vagyis, „az elszórt adatok mögött valahol az egykori valóság komplexitása rejtőzik, s ha ennek akár csak egy szeletét is a lehetőség szerint hűen szeretnénk rekonstruálni, tisztába kell jönnünk legalább nagy

¹ *Településtörténet, történeti táj, történeti térbeliség. (Kísérlet egy 18. századi monografikus jellegű regionális kutatás tervezése során keletkezett kérdőjelek megválaszolására)* 11–33. /In: *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 1984. (5.) 5–38./

vonalakban az egészszel” (11). A történeti térbeliség ennek megfelelően a tér-idő négy dimenziójának problémája, az egyes tudományágak viszont a saját szeletükhöz ragaszkodva csupán egy-egy részt világítanak meg. A településtörténet, településföldrajz, néprajz a történeti térbeliségre vonatkozóan vagy nem rendelkezik önálló térszemlélettel, vagy ha igen, az nem kielégítően definiált és kiérlelt, igaz, a jelenorientált társadalomtudományok nyújtotta kínálat is több helyen ’lyukas’. „... különböző megközelítések tulajdonképpen ugyanannak a valóságnak különböző oldalait ragadják meg, a különböző térszerkezetek feltételezik egymást. Különösen áll ez az iparosodás előtti időszakra nézve, amikor a gazdasági, a társadalmi és a kulturális jelenségek, ill. a térszerkezeti alapelemek a mainál is sokkal nehezebben választhatók szét, gyakran szinte teljesen egybeépültek” (26–27). Faragó így a rendszerelmélethez fordul: „alaphipotézisünk szerint a rendszerként értelmezett téregység öt működő alrendszerből tevődik össze” (27), s a teret az alábbi öt alrendszer funkcionális egységeként értelmezi. A *gazdasági alrendszer* a termelés folyamatait és szervezeteit, a *társadalmi alrendszer* az elosztást, fogyasztást, a népesség életfunkcióit és ezek szabályzó mechanizmusait fogja át. A *kulturális alrendszer* alá a viselkedés, a norma- és értékrendszer működése és szabályozása tartozik, míg az *infrastrukturális alrendszer* az egymáshoz és a természeti környezethez való kapcsolódás illetve a javak biztosításán, információk áramoltatásán keresztül az első háromnak képezi a vázát. Ötödikként a *természeti környezet alrendszere* az előző négy mozgásterét, környezetét alkotja. A szerző megállapítása, hogy a 18. századi háztartások csak részben komplex rendszerek, egy részüknek léte már más munkamegosztási folyamatokhoz kapcsolódik, „A háztartás tehát már ebben az időszakban is inkább tekinthető egy nagyobb rendszer elemének, mint önálló rendszernek” (29). E nagyobb rendszer – ellentmondva számos véleménynek – Faragó szerint nem a hagyományos helyi közösség, hanem egy-egy kisebb település csoport, amit a migráció és a házasodás „fűznek össze szorosabb szálakkal” (29), így az iparosodás előtt a legkisebb komplex téregység az öt alrendszer összjátékán alapuló, maximum néhány tucat településből álló történeti táj, mely körülbelül hézagmentesen fedi le az adott terület társadalmi, gazdasági, kulturális és ökológiai valóságát.

A következő, a házasságkötéseknek az egyes hónapokhoz kapcsolódó szabályszerűségeit taglaló tanulmány² szintén bőszeges szakirodalmi áttekintéssel indul; itt az idő rétegeinek elkülönítése illetve az idő története a kiinduló probléma. Miként mérhetőek a hosszú távú társadalmi változások? – teszi fel a szerző a kérdést. A történeti statisztika alproblémája ugyanis, hogy csak az árakról/bérekéről és a népesség számáról rendelkezünk folyamatos adatokkal, ezek viszont nem eléggé érzékeny mutatók, szemben az anyakönyvekben találhatóakkal, melyek „egyszerű” adatok ugyan, mégis számos érdekes összefüggés olvasható ki belőlük, mint pl. a házasságkötések esetében. Pusztán az anyakönyvekre (illetve ezek már meglevő feldolgozásaira) támaszkodva egy sor fontos következtetéshez juthatunk: a gazdasági-társadalmi modernizáció és az ezzel párhuzamos szekularizáció hatására a 19. század végétől csökkent a

2 A házasságkötés kalendáriuma a 18. században. Adalékok a magyar társadalom időszemléletének változásához. 34–62. /In: Faragó Tamás (szerk.) *Város és társadalom a XVI–XVIII. században*. A Miskolci Egyetem történettudományi tanszékeinek konferenciáján előadások anyaga (Mályi 1992. dec. 15–16.) 1994. – Studia Miskolciana I. 61–87./

házasságkötés szempontjából tiltott időszakok betartásának jelentősége, a két világháború közötti időszakban eltűnt az őszi–téli házasságkötési csúcspont is, majd az 1960-as évektől a szabadságolások rendjéhez igazodva, nyárra tolódott. A városokban tapasztalható házasságkötési ciklus már a 18. század végétől kissé eltér a falvakétól, kevésbé követi a mezőgazdasági munkák ritmusát, míg felekezeti jellegzetesség, hogy a 19. században még a protestánsok is betartják a hagyományosan tiltott ünnepeket. A vallási hagyományok visszaszorulása csak a 20. század elején kezdődik meg, s a falvakban egészen az 50-es évekig jellemző marad a házasságkötés szezonális jellegének hagyományos rendje. Ezzel szemben a zsidóságban már az 1880-as évektől megfigyelhető az a minta, ami a keresztény urbánus társadalomnál először csak az 1920-as évektől jelentkezett: a házasságkötések számának éves megoszlásában már nincsenek kiugró időszakok. Az esküvő napját vizsgálva a mindig és mindenütt tiltott pénteket leszámítva meglehetősen nagy szabadság uralkodott, a ma megszokott szombati nap csak a 20. század közepétől vált általánossá. Az életkor alapján a nők esetében Faragó Magyarországon három házasságkötési mintát különít el: korait, mikor a nők átlagos életkora az első házasságkötéskor 19–20 év (Palócföld, Kárpátalja, Dél-Magyarország), egy a 21–22 éveseket takaró későbbit, mely Nyugat-Magyarországot és a Szepességet jellemezte, és végül a nyugat-európaival megegyező (23–24 év) modellt, amely az olyan – főleg német népességű – nagyvárosokban fordult elő, mint Sopron vagy Pest-Buda. A férfiaké ugyanezt a három modellt követi, csak két évvel felfelé eltolva. A falu–város különbségek a házasságok gyakoriságát tekintve is jelentősek voltak. Míg az iparosodás előtt vidéken gyakorlatilag teljes körű volt a házasságkötés, addig a városokban mindkét nem 10–15%-a hajadon, illetve nőtlen maradt. Az első világháborút követően válik aztán a felnőtt népességen belül csaknem teljes körűvé a házasság intézménye. A szerző végkövetkeztetése, hogy a házasságkötéseket illetően Magyarországon több regionális minta volt jellemző. A házasságkötések szokásrendszere az 1880–1960 közötti időszakban folyamatosan alakult át, ami jól mutatja azt is, hogy a mentalitást érintő társadalmi folyamatok jóval lassabban mennek végbe, és nem köthetők közvetlenül a politikatörténetből ismert cezúrákhoz.

A blokk harmadik írása,³ amely a falusi társadalom rétegződésének problémáit taglalja, a pilisi régió kutatásához készült utótanulmány, vagy inkább töprengés. Töprengés, mert a történelmi társadalom népet osztályozni kívánó kutató óhatatlanul szembekeverül az elnevezések és a tartalom problémájával, ami olyan triviálisnak tűnő kérdéseket is csak nehezen tesz megválaszolhatóvá, hogy ki tekinthető például parasztnak. Faragó csak a magyar irodalomból öt markáns – s külön-külön védhető – meghatározást ismertet, de ha sikerül is az egyik mellett lehorgonyozni, akkor további kérdéseket vet fel, hogy minek is tekinthető az így előállt ’massza’: „rendnek”? „rendi osztálynak”? vagy „rendnek, ami több osztályból áll”? Ha a korrekt fogalomhasználat támasztotta második akadályt is sikerrel vettük, akkor egy további problémával kell még szembenézni: a használt kategóriák vagy túl homogénnek láttatják a valóságot, ha viszont több forráscsoport áll rendelkezésre, akkor az árnyaltabb kép megalkotásához a forrásokban előforduló elnevezések sokféleségének és összeegyeztethetőségük

³ *A falusi társadalom rétegződéséről. (Töprengések egy történelmi rétegződésmódel megalkotása közben).* 63–88. /In: *Szociológia* (17) 1987/3. 382–395./

problémájával kell megküzdeni. Az egyik végkövetkeztetést, annak a felismerésnek jelentőségét, hogy a marxista osztályfogalom a történeti társadalomkutatásban eredményesen nem alkalmazható, egyrészt saját korához és kontextusába illesztve is értékelni kell. Tény, hogy Faragó a marxista módszerrel szemben foglal állást, ugyanakkor a nagy „rivális”, Weber fogalomkészletét és elméleti rendszerét is kritikában részesíti. A társadalmi rétegződés Faragó saját definíciója szerint az, mikor „a társadalmi különbségek részben hierarchikusan, részben nem hierarchikusan különbség-csoportokba rendeződnek, s ezek kapcsolatrendszere alkotja a társadalmi rétegződés rendszerét” (70). Az egyenlőtlen rendszerben egy-egy személy különböző státusokkal is bírhat (státusinkonzisztencia, vagy Faragó megfogalmazásában: „státus-következetlenség”), viszont „a rétegződés rendszere nem statikus, hanem dinamikus, térben időben változó történeti jelenség” (72). Mindez kutatási gyakorlatba történő átültetéséhez a rétegződés tényezőket kell megvizsgálni, melyek közül a magyar, de a nemzetközi történeti irodalom is rendszerint csak kettőt-hármat említ (vagyoni helyzet, jogi státus, foglalkozás), noha ennél jóval több van. A szakirodalmi összefoglalót olvasva viszont hiányoltam a nyugat-európai társadalomtörténetnek a klasszifikáció problémájával kapcsolatos megfontolásait, mert ha más-más jelentéssel bíró és elnevezésű csoportokra is, de a ’60–’70-es években éppen a kvantifikálást elősegítendő, rengeteg ilyen jellegű munka született.

A parasztság Magyarországon nem osztály, hanem „korszaktól, helytől függően több-kevesebb mértékben rendi jelleget mutat” (81). Nem vált renddé olyan tiszta formában, mint Svájcban és Svédországban, de az orosz és balkáni minta sem volt jellemző: „rendi jegyeket hordozó helyzetét a 19. század első évtizedeire majdnem teljesen kodifikálták [...]. Végleges renddé válására azonban a feudális társadalmi struktúra bomlása közepette már nem kerülhetett sor.” (82). Mivel az írás alapvetően tájékozódó jellegű, a felmerült kérdéseket Faragó nem kívánja minden áron megválaszolni, csak a figyelmet szeretné felhívni rájuk, különösen kettőre: (1.) A modellnek tükröznie kell a státussal kapcsolatos jellemzőket, (2.) egy olyan, összetett modell szükséges, mely sok réteget és csoportot képes magában foglalni. Ugyanígy megszívleendő észrevétel, hogy az effajta kutatásnak mellőznie kell kész modellek átvételét, mert ezek a publikációk tanulsága szerint felemás vagy félrevezető eredményeket hoznak. Így a szerző, bár e szavakat egyszer sem írja le, kimondatlanul is a sajátos kontextust előtérbe helyező, az antropológiai–mikrotörténeti megközelítéshez hasonló szempontrendszert érvényesít kutatása(i) során.

A blokk negyedik tanulmánya az 1838-as dunai árvíznek a Szentendrei-sziget három falujában tett hatásait elemzi.⁴ A főleg szőlő- és gyümölcsstermelésből élő Pócsmegyer, Monostor és Tótfalu lakosai a lehetőségekhez képest igyekeztek felkészülni a várható árvízre, valószínűleg ennek tudható be, hogy még az ingatlanokban leginkább károsodott részeken is viszonylag kevés eszközkárt jegyeztek fel. Faragó hipotézise itt az, hogy bármennyire is ellenőrizhetetlen a kárlisták forrásértéke, mégis kiindulópontjával szolgálhatnak egy, a helyi társadalmak rétegződését tanulmányozó vizsgálatnak. A veszteségeket egyéb források bevonásával elemezve kitűnik, hogy a

4 Az 1838. évi árvíz a szentendrei-sziget falvaiban. 89–136. /In: Faragó Tamás (szerk.) *Pest-budai árvíz*. FSZEK Budapest, 1998. 281–346. – Fejezetek Budapest múltjából 4./

demográfiai csapás inkább jár együtt a zsellér státussal, vagyis az ilyen jellegű csapások a jobbágyoknál kevésbé fordultak elő. Következtetései egybecsengenek az egyéb tanulmányiban publikáltakkal: a halál és a betegségek jobban veszélyeztették egy-egy család státusát, mint az ingó és ingatlanvagyonban esett kár. A vagyoni helyzetet a társadalmi helyzetre vetítve ugyanakkor azt az érdekes eredményt kapjuk, hogy háztulajdona értékét tekintve számos zsellér státusú kimondottan gazdagnak számított, ami azt mutatja, „hogya ház mint tartós vagyontárgy kevésbé rugalmasan tükrözi egy-egy háztartás pillanatnyi státusát és vagyoni helyzetét, szemben a felszerelési tárgyak [...stb. – H. G. K.] szegényes vagy gazdagabb voltával” (117). Figyelemreméltó, hogy az árvízben elpusztult háztartások kerekén 75%-a nem tesz említést terménykár-ról, amely alapján feltételezhetnénk, hogy e települések lakossága a szőlő és gyümölcs monokultúrája miatt már a piacról szerezte be kenyérgabonáját, mégis talán az a valószínűbb, hogy kora tavasszal már nem bírtak semmiféle tartalékkal, s a kenyérhiány általános volt.

Érdekes megoldás, mikor Faragó a 77 károsult háztartás esetében a kárösszeírásokban fennmaradt, a háztartásfőt minősítő 100 jellemzést (jelzőt) (= 100%) elemzi. Hét jelző negatív értelemben vonatkozik a munkaintenzitásra, míg 79 esetben a károsult dolgozó, szorgalmas voltát emelik ki. Mindebből a szerző azt a – szerintem meglehetősen bizonytalan, területileg legalábbis nem általánosítható – következtetést vonja le, hogy a parasztok szorgalma már a jobbágyfelszabadítás előtt is létező tényező lehetett (ami ha igaz is, semmiképpen sem feleltethető meg – ahogy akkoriban mondták – az „okszerű” gazdálkodásnak). A tanulmány általános megállapításokkal zárul, melyek elgondolkodtatóak a mai olvasó számára: „Az a benyomásunk, hogy a kor embere rákényszerült arra, hogy együtt éljen a csapásokkal és a katasztrófákkal. Többé-kevésbé természetes lehetett számára, hogy felnőtt korának eléréseig egyik szülője meghalt, 10–15 évenként közösségén végigvonult egy-egy tömeges halálozást okozó járvány és élete során legalább 2–3 árvízzel, tűzvesszel, marhavésszel is szembekerült.” (125)

A kötet következő tanulmánya a Duna túlsópartjára vezeti az olvasót: Szentendre városfejlődéséről, pontosabban a város hosszú ideig tartó stagnálásáról közöl tömör vázlatot.⁵ A helyszín kiválasztása mellett szólt, hogy egy (1.) hanyatló városról van szó, mely (2.) egy kevésbé kutatott bortermelő vidéken fekszik, ugyanakkor (3.) Budapest történetének árnyaltabb ismerete is megkívánja a környezet vizsgálatát. A 17. század végén az elpusztult faluba érkezett szerbek szőlőműveléssel kezdtek foglalkozni, s ennek, valamint a török területek felé irányuló kereskedelemnek köszönhetően virágzó faluvá vált. A fejlődés azonban erősen függött a török exporttól. A környéken az általános szőlőtermesztés miatt a bort nehezen lehetett eladni, s ebből kifolyólag a régió települései egymásnak inkább konkurensei voltak, ami gátolta a kistáji munkamegosztás kialakulását. Mindezek miatt a 18. század végén Szentendre fejlődése megtorpant, s egy egész évszázadnyi stagnálás, illetve hanyatlás következett. Ez különösen jól megragadható a népességfogyás mértékén keresztül: 1770–1850 között 30%-os

⁵ *Városfejlődés a török kiűzése után: egy elhibázott városszalapítás példája. (Szentendre virágzása és hanyatlása 1690–1900 között).* 137–150. /Urban Development After the Turkish Wars in Hungary: A Case Study of a Mistaken City Foundation. In: Jan de Vries – Myron Gutman (eds.) *The Dynamics of Urban Decline in the Late Middle Ages and Early Modern Times*. Bern 1986 – 9th International Economic History Congress./

volt a népességsökkenés. Az esetleges gazdasági továbblépést (vö. „Gründerzeit” a fővárosban) az 1880-as évek filoxérája törte derékba: az 1873-ban még 1200 hektárnyi szőlő tíz év múlva 46 hektárra zsugorodott. A település társadalmi szerkezete azonban mindezek ellenére egészen a 20. századig majdnem változatlan maradt: a szerb származású helyi elit korábban felhalmozott vagyonának köszönhetően egészen eddig képes volt az irányító pozíciók megtartására, bár számarányukat tekintve már ezt megelőzően kisebbségbe kerültek.

A kötet második, ’család-blokkjának’ kezdő tanulmánya ismét egy tájékozódó-szintetizáló írás,⁶ amelyben Faragó a nagycsaládhoz, illetve egyéb rokoni közösségekhez (törzs, klán, nemzetség, szept) köthető nemzetközi és hazai terminológiát, valamint magyarországi típusaik problémáit járja körbe. Sajnos a történeti demográfia honi helyzete miatt a közel 20 éve született tanulmány egyik alapkérdésére ma is érvényes a szerző válasza. „Lehet-e rekonstruálni a kétszáz évvel ezelőtti magyar rokonsági rendszert?” – teszi fel a kérdést, amit rögvest meg is válaszol: „a kutatások jelenlegi állapotában aligha” (187). Ehhez elengedhetetlenül szükség van a vonatkozó 18. századi források feldolgozására, mert az ezt megkerülni próbáló, valamely utolsó leírt állapotot a múltba visszavetítő, a terminológiák nyelvészeti szempontú elemzésével kacérkodó kísérletek tudománytalanok. Bár az 1983-as keltezésű tanulmány a megváltozott, pozitív irányba mutató folyamatokat említve optimistán zárul, mára világossá lett, hogy a család- és háztartáskutatók következő nemzedékeinek még bőven lesz tennivalójuk.

Faragó Tamás egykori doktori disszertációja, mely a 18. század végi – 19. század eleji magyarországi paraszttársadalmat vizsgálja, 1975-ben készült el és 1977-ben jelent meg.⁷ A kötet legvaskosabb írásának célja, hogy a meglévő adatok alapján átfogó képet kapjunk a korabeli háztartás és társadalom összefüggéseiről, melyet a későbbiekben egy-egy település népességének demográfiai struktúráit feltáró ’mélyfúrások’ segítségével tovább kell árnyalnunk. Forrásai a jözsefi népszámlálás anyaga, majd az 1804-től rendelkezésre álló nem-nemes összeírások, kiegészítve az 1828-as összeírással. Mivel a társadalom peremcsoportjai mindig alulregisztráltak, így a szerző csak a 18. éven felüli férfi népességre vonatkozó adatokkal dolgozott. A kutatás fő kérdései, hogy (1.) jellemezték-e regionális különbségek a korszak nem-nemesi háztartásait, (2.) milyen volt a nem-nemesi társadalom struktúrája, valamint hogy (3.) a háztartási struktúrák különbségei összefüggésben vannak-e a társadalmi struktúra változásaival és regionális eltéréseivel. Faragó az elsőt a félrevezető háztartáslétszám helyett a források nyújtotta lehetőségekhez igazodó házas férfiak, illetve a felnőtt fiúk és vők arányán keresztül kívánja megragadni. Eredményei szerint a vizsgált időmetszetben nőtt az összetett háztartások aránya, de nem állítható, hogy a nagycsalád intézménye általánosan elterjedt lett volna Magyarországon. A nagycsalád létét sejtető házas férfi arány (1,14 férfi/háztartás) elsősorban az ország déli területeit és néhány felvidéki vármegyét jellemezte, míg az Észak-Dunántúl és az északkeleti Kárpátok régiója 0,99

⁶Házasság, család, rokonság. (Jegyzetek a legújabb család- és rokonságkutatási eredmények alapján). 151–193. /In: *Ethnographia* (94.) 1983/2. 216–254./

⁷Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828. 194–283. /In: *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 1977. (3.) 105–214./

alatti értékkel bír. Első ránézésre is kitűnik, hogy az így keletkezett két csoport lefedi az országnak földszükében levő, illetve földbőséggel bíró területeit: az összetett háztartások elsősorban a birtokos jobbágyok körében alakultak ki, a föld elaprózódásának megakadályozására és a munkaerő jobb kihasználásának elősegítésére. A nagycsaládos szerkezet térnyerése mögött tehát gazdasági és demográfiai okok húzódnak, az nem valamiféle középkorból fennmaradt nemzeti szerkezet maradványa. E hipotézis alátámasztására Faragó azt vizsgálja meg, hogy a korszakra nézve bizonyítható-e olyan nagymértékű elszegényedés, azaz zselléresedés, ami a háztartásoknál a nagycsaládos formáció elterjedésének irányába hatott, és ha igen, akkor milyen ütemben, országosan vagy regionálisan jelentkezett-e. A nem-nemes összeírások alapján arra jut, hogy „A parasztok [értsd: telkes jobbágyok – H. G. K.] száma és aránya a 19. század elején tényleg csökkenésnek indult, de a várakozással ellentétben ezzel párhuzamosan nem a zsellérek aránya emelkedett meg, hanem a háztartásokban élő 18 éven felüli fiúk és vőké.” (239). Így Faragó már a 18. században is nagyszámú zsellér jelenlétét feltételezi: „az időszak magyarországi falusi társadalmát inkább a stagnálás, illetve az igen-igen lassú lefelé mobilitás jellemzi, mint a rohamos elszegényedés” (240). A 18. század végi relatív túlnépesedés hatására a birtokos parasztság egyrészt közvetlenül is élt a születésszabályozással, másrészt közvetetten háztartásai kiterjesztésével válaszolt. Ez lassította a birtokdifferenciálódást, illetve fenntartotta a hagyományos paraszti világot. S bár a szerző csak az ország fejlettebb területeit tekintve emeli ki az ezzel ellentétes irányú polgárosodás hatását, véleményem szerint, ha a polgárosodást nem civilizálódásként, hanem gazdasági átalakulásként értelmezzük és a kommercializáció, valamint a protoindusztrializáció elméleteit hívjuk segítségül, úgy annak jelentőségét még az ország szegényebb területeit tekintve sem szabad lebecsülni (vö. paraszti árucseré).

A következő tanulmány a 'Pilis-kutatás' összefoglalóját nyújtja.⁸ A szerző az egykori pilisi járás 8 faluját (horvát, szerb, magyar, szlovák és német falvak) egy 1747-es összeírás alapján kutatta. A háztartásokat a félrevezető generációk szerinti felosztás helyett a laslett-i tipológia szerint vizsgálja. Első lényeges megállapítása, hogy a német parasztok kb. 80%-a él nukleáris családban, a magyaroknál és szlovákoknál 50%, míg a délszlávoknál egyharmadnál kevesebb ez az arány. A kiterjesztett háztartásokban a német parasztság körében legkevesebb a rokon háztartástag, és ők is jobbra elsőfokú rokonok (idősek), míg a délszlávoknál a háztartásfővel főleg másod-harmadfokú rokonai éltek együtt. Az egyén életciklusát tekintve a teljes körű házasság volt általános valamennyi népcsoportnál, de itt is jelentős etnikumfüggő különbségeket találunk. A délszlávoknál a korai házasságkötési modell, míg a németeknél a nyugat-európai késői modell érvényes. A magyarok valahol a kettő között helyezkednek el. A németek esetében a házasság egyben azonnal vagy nem sokkal később új háztartás alapítását is jelenti, a magyarok-szlovákoknál ez csak ritkán következik be, míg a délszlávoknál soha. Ennek megfelelően utóbbiak válnak legkésőbb (akár 60 év felett) teljes jogú háztartásfővé, míg a német háztartásfők jelentős része 60-as éveik elején

8 *A család- és háztartásszerkezet mintái különböző nemzetiségű Buda környéki falvakban a XVIII. század közepén.* 284–295. (In: Hofer Tamás (szerk.) *Történelmi antropológia.* Az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülés-
szak előadásai. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 1984. 239–256. – Antropológiai írások 8–10./

visszavonul, s birtokát, annak művelését örökösére hagyja. E meggyőző együttállások ellenére is megszívlelendő a szerző figyelmeztetése: az etnikumfüggő demográfiai jelenségek száma meglehetősen behatárolt, és az adott etnikumhoz közvetlenül nem kötődő tényezők is befolyásolják a háztartás szerkezetét (itt pl: betelepülés ideje, a mezőgazdasági művelés módja).

A kötet utolsó blokkját Szabó István *Jobbágyok – parasztok* című posztumusz kötetéről, illetve Wellmann Imre *Magyarország népességének fejlődése a 18. században* című, a 'tízkötetesben' megjelent tanulmányáról írt recenziók⁹ és két, eredetileg előadásként elhangzott írás¹⁰ alkotja. A recenziók kevésbé a tárgyuk, inkább a mindkettőben megfogalmazott szemléletbeli továbblépés igénye miatt még mindig időszerűek és érdekesek. Bár az elsőben megfogalmazott, a társadalomtörténet egyetemi jelenlétét hiányoló – s az eredetiben a *Tiszatáj* egykori szerkesztő-cenzora által következetesen kigyomlált (a húzott részek kiemelve) – sorok mára már szerencsére nem aktuálisak, attól még messze vagyunk, hogy a történettudomány a társadalomtörténet szempontjait, mintegy magától értetődőként automatikusan érvényesítse. Faragó hasonló észrevételeket tesz Wellmann Imre írása kapcsán is, csak itt szűkebb szakterülete, a történeti demográfia szempontjából. Kifogásolja, hogy egy kézikönyvnek szánt sorozat vonatkozó fejezetében a két világháború közötti népességtörténeti szemlélet uralkodik ('mennyien voltunk?'), amely nem vesz tudomást a történeti demográfia szempontjairól, sem a hazai kutatások eredményeiről (milyen volt a népesség demográfiai struktúrája?).

A *Magyarország helységnévtára* című írás tudománytörténeti szempontból érdekes: a történeti helységnévtár keletkezését és előkészítésének munkálatait tárgyalja, egy megtört kutatócsoport erőn felüli vállalkozását a 70–80-as évek Magyarországon. A *történeti statisztikáról* című tanulmány a kvantifikáció lehetőségeit és zsákutcáit boncolgatja. Ez utóbbi írást nem érdektelen alaposabban is megnézni, mert a posztmodern kételkedés és az ún. narratív fordulat óta a 'számolós' és kategóriákkal dolgozó eljárásokra eléggé 'rájár a rúd', ugyanakkor egyes itthoni vélemények szerint Faragó Tamás a kvantifikáció egyik 'apostola', akit az ellenérvek sem képesek 'jobb belátásra' bírni. De mit is mond önmaga minderről? Faragó a kvantifikálást, s a statisztikai módszerek használatát olyan eszköznek tartja, ami bizonyos esetekben vagy kérdésköröknél egyszerűen szükséges, ha a kutató nem akar nagyon melléfogni. „Amiről ugyanis beszélni szeretnék, az egy történetírói szemlélet és ennek bizonyos módszertani követelményei” (320). Az alkalmazás lehetőségeit áttekintve arra hívja fel a figyelmet, hogy a kvantifikációhoz társul „szemlélet a történetírást az erősen szubjektív artisztikus eseménytörténeti történelemfelfogástól egy kicsit az egzaktabb, szakszerűbb, tudományosabb irányba tolta el” (324). Jürgen Kockával egyetértve úgy véli, hogy hamis az a szembeállítás, mely a fő törésvonalat a kvantitatív és kvalitatív módszerek között kívánja láttatni. A határ nem itt, hanem a historicisták és a mindkét megközelítésre

⁹ *Parasztságtörténet és történetírás. (Meditációk Szabó István tanulmányköteté kapcsán)* 296–307. /In: *Tiszatáj* (31.) 1977/10. 76–80/; *Óbor új palackban? (Népességtörténet a „Magyarország története” IV. (1686–1790) kötetében.)* 332–340. /In: *BUKSZ* (3.) 1991/3. 323–327./

¹⁰ *Magyarország helységnévtára, 1790.* 308–319. /In: Somfai Balázs (szerk.) *A Dunántúl településtörténete VI. (XI–XIX. század)* MTA PAB–VEAB Veszprém, 1984. 165–176./; *A történeti statisztikáról.* 320–331. /In: Solymosi László – Somfai Balázs (szerk.) *A Dunántúl településtörténete IX.* Veszprém, 1990. 279–289./

egyaránt nyitott elmélet- és problémaorientáltak között húzódik. „A kvantifikáció valójában elsősorban szemlélet, amely nem kvantitatív anyagon is használható és használendő. [...] nem képez alternatívát a hagyományos történettudományi módszerekkel szemben, hanem azokkal együtt kell művelni. Nem helyettesítheti [...] a hagyományos forráskritikát – sőt, számos esetben annak a korábbinál is pontosabb végrehajtását követeli meg” (325). A kvalitatív és kvantitatív történetírás közötti ’kibékíthetetlen’ ellentétnek tehát nyoma sincs, sőt!

Írásom végén röviden a könyvről mint kiadóval bíró nyomdai termékről is kénytelen vagyok szólni. A kiadó, nevéhez kevéssé méltóan, a rábízott tartalmat, amely erre nagyon is rászolgált volna, bizony nem öltöztette ’biborba’. A kezdetleges tipográfiához amatőr nyomdai előkészítés és felületes olvasószervezés társul (a részletektől eltekintenek). A legnagyobb felelősség a nyomdát terheli (közvetve természetesen a kiadót is): az igen gyenge minőségű, festékhiányos mátrixnyomtatóra emlékeztető kivitel nemcsak a szerzővel szemben méltatlan eljárás (amit magára valamit is adó könyvpiaci szereplő nem engedhet meg magának), hanem az olvasót is joggal teszi morcossá. Az előbbi hibákat csak tetézi, hogy a tanulmányok első megjelenési helye a tartalomjegyzékben utolsó tételként ugyan szerepel (343–344), a kötet végéről viszont kimaradt.

Zárszóként csak azon reményemnek adok hangot, hogy a történeti család- és háztartáskutatás területén alkotó magyarországi kutatók, akik közül eddig senki nem jelentkezett önálló kötettel, már a közeljövőben újabb munkákkal lepnek meg bennünket.

Írta: Horváth Gergely Krisztián

Marcus Binney: Town Houses. Evolution and Innovation in 800 Years
of Urban Domestic Architecture

Consumer Books Limited, London, 1998.

Az építészet legősibb feladata, hogy lakhelyet és otthont biztosítson az emberek számára. Mégis az építészettörténet csak abban az esetben foglalkozik családi házak, sorházak, villák vagy bérházak történetének megírásával, ha az egy nagy formátumú mester munkája. Pedig minden lakóház gazdag információkkal szolgál építészeti nyelvezetén keresztül. Megjeleníti tulajdonosa anyagi és társadalmi helyzetét, visszatükrözi a kor technikai-gazdasági színvonalát, az uralkodó ideológiát és közízlést, és így kiválóan alkalmas nemcsak művészettörténeti folyamatok, de tágabb összefüggések megrajzolására, a korabeli életmódtörténet kiegészítésére. Az egyes korok és vidékek tipikus házaiknak nagy része háborúk és tűzvészek, vagy átépítések és bontások áldozatává vált. Néhány városrekonstrukciós kísérleten kívül nem fordított rájuk figyelmet a műemlékvédelem sem, mely csak az építészeti kreativitás csúcsaira: katedrálisok, templomok és kastélyok megőrzésére koncentrált. Marcus Binney *Városi házak* című könyve ezért azt tűzte ki céljává, hogy kevésbé ismert, de művészi kivitelű lakóépületek bemutatásával hívja fel a figyelmet a városi múlt még meglévő értékeire és azok megővésére.

Marcus Binney kiváló építészettörténész, író és újságíró, a műemlékvédelem vezető alakja Nagy-Britanniában.¹ A *városi házépítés 800 éves fejlődése és újjátása* alcímet viselő könyve öt nagy fejezetben több mint 120 lakóházat mutat be a nyugati világ városaiból az 1200-as évek román stílusú épületeitől napjaink üveg és acél szerkezetéig. A cím azonban nem pontos. Az elemzett épületek nagy része ugyanis egyetlen háztípus: az Angliában olyannyira gyakori sorház kategóriájába tartozik. Az időrendben haladó, de topográfiailag ugráló, különálló fejezetek kettő, ritkábban négy oldalon keresztül írnak le egy-egy épületet, ami nem teszi lehetővé az épülettípus evolúciójának felvázolását. Binney a bevezetőben (*Lost and saved*) elmondja, hogy nem is ez volt a célja, hanem hogy rámutasson arra a változatos és leleményes formavilágra, mely a városi élet óhajai és a helyi emberek igényeinek kielégítése következtében jött létre. Az igényes fotókkal gazdagított könyv vizuálisan rajzolja meg a városi ház fejlődését, érzékennyé téve olvasóját az egyes korok és nemzetek építészeti sajátosságaira.

Az európai örökség részeit (Krakkó) és eddig feldolgozatlan épületeket egyaránt megjelenítő könyv egy személyes válogatás eredménye, melyből sok egyenrangú lakóház maradt ki, és amit a szerző munkásságából adódóan az angolszász példák túlsúlya jellemez. Az író sokoldalú figyelmének köszönhetően az egyes fejezetek igen változatosak: Binney egyszer az építés, máskor a restaurálás történetét meséli el részletesen, hol az építész (Charles Merchant, Leonhard Weidmann, Thomas Pidcock), hol a lakókat (a festő Mario De Maria, a librettóíró Schwenk Gilbert, Theodeore Roosevelt) helyezi a középpontba, attól függően, melyiknek volt nagyobb jelentősége az architektúra létrehozása szempontjából. Gyakran felhívja a figyelmet az épületekről szóló korábbi mun-

¹ A szerző főbb művei: Chateaux of the Loire, Glyndebour, The Building of a Vision, The Chateaux of France. A The Times építészeti tudósítója; alapító tagja a Brit Örökség Megővése nevű szervezetnek, mely számos történelmi értékű házat mentett meg a pusztulástól, és a Nemzeti Örökség Emlékei Alapítvány létrehozásához vezetett. Binney nevéhez fűződik egy 39 részes tévésorozat elkészítése is, Európa kiemelkedő lakóházairól.

kákra, de idéz a tervezőktől vagy a lakók tapasztalataiból is. Ismerteti a telkek méreteit, az építés vagy a lakbér költségét, a berendezés jellegzetességeit. Szabályrendeletek, műemlékvédelmi törvények és folyóiratok ízlésformáló hatásait elemzi. A szerző számos városlátkép, homlokzat, enteriőr és építészeti részlet, valamint alaprajz és metszet segítségével illusztrálja a könyv fejezeteit. Az öt legérdekesebb épületnél kétoldalas hatalmas keresztmetszeteken adja meg a helyiségek funkcióit, ami azonban zavaróan hiányzik az alaprajzok esetében.

Az első fejezet a középkori mesterek, a második a reneszánsz és a barokk munkáit tárgyalja. Furcsa ellentmondás, de ezek a házak leggyakrabban annak köszönhetőek megmaradásukat, hogy az idő múlásával a település elveszítette jelentőségét, és így épületei „zavartalanul” pusztulhattak a restaurálásig. A Dee folyó eliszaposodása eredményeképp maradtak meg Chester középkori sorházai; a 30 éves háború, majd a 19. századi romantikus költők és festők lelkesedése következtében az egykor szabad birodalmi város, Rothenburg ob Der Tauber reneszánsz lakóházai. Máshol megúszták az átépítést azzal, hogy a régi szerkezetre vakolat és stukkó került, ami alól ma előkerültek a favázás homlokzatok és a festett fa mennyezetek. Bár a középkori házak közös jellemzője, hogy egy épületben egyesítették a lakó funkciót a tulajdonos ipari-kereskedelmi tevékenységével, – a földszinten bolt vagy műhely, az emeleten a lakás kialakításával – mégis az eltérő történelmi és földrajzi sajátosságok oly más megoldásokat eredményeztek, mint amennyire különböznek Velence gótikus palotái Rouen favázás házaitól.

A kisebb firenzei paloták című fejezetben a szerző sok apró és érdekes információval szolgál a reneszánsz korából. Megtudhatjuk például, hogy 1389-ben a város elrendelte, hogy az addig kedvelt pietra serena kőfajta helyett a külvárosban bányászott keményebb követ: a pietra fortét alkalmazzák a palazzók homlokzatainak kialakításához, ami hozzájárult a durva rusztikáció divatjához. A díszítetlen kő városának szerették volna látni Firenzét a 19. század puristái is, melynek hatására eltűntek a még meglévő festett homlokzatok. Kevésbé ismert, hogy a polihisztor Giorgio Vasari nemcsak festő, építész és életrajzíró volt, de mint homlokzatfestő is hírnevet szerzett magának a Palazzo Almeni és a Palazzo Ramirez külső dekorálásával. A firenzei paloták nehéz kőmunkái és erőteljes párkányai inspirációt adtak a 19. századi bankok és középületek, de még a sorház alakjának kialakításához is. Binney figyelmet fordít az építészeti formák adaptálására, és zárójelbe tett oldalszámokkal tesz utalásokat a könyvben található épületek kölcsönhatásaira. Így a Palazzo Uguccioni kettős oszlopai és szemöldökpárkányainak rendje John Wood 1754-ben megkezdett bathi Circus-án, míg a durván megmunkált földszinti homlokzat a New York-i „Barnaköves” házakon ismétlődött meg a 19. században (106–111).

A régi párizsi épületek nagy része báró Haussmann városrendező munkájának, a hatalmas bérházakkal szegélyezett bouvárdok kialakításának esett áldozatul. Pierre Le Muet (1591–1669) 1623-ban megjelent könyvének (*Manière de bien bâtir pour toutes sortes de personnes*) köszönhetően mégis rekonstruálhatjuk, milyen volt a francia főváros látképe a 18. századig. A tervezőknek és patrónusaiknak szánt építészeti kalauz 13 különböző méretű ház megalkotásához nyújt segítséget homlokzatok és alaprajzok tervein keresztül. Le Muet hét kategóriába osztotta házait, megadta méreteiket, a szobák elrendezését és emeletenként változó belmagasságát. Legkisebb lakóháza mindössze 1 ablaknyi

széles volt, mindhárom emeletén egyetlen szobával, míg a legnagyobbak 13,7 méteres homlokzata egy 30 méter mély épületet takart. Meglepő, hogy a praktikus építésznél a jó terv és a tartósság mellett már milyen korán jelentkezett a kényelem, az egészséges lakás és a magánszféra biztosításának modern igénye. Ez utóbbit az alapvető funkciójú nappalikon és hálószobákon túl új helyiségek: a garderobe (ahol a tulajdonost szolgáló felöltöztethették) és a cabinet (pihenésre és olvasásra használt kis dolgozószoba) beiktatásával érte el. A tisztán elméleti fejezetet Le Muet-nek tulajdonított épületek fotói kísérik, melyeknek közös jellemzője az íves záródású Manzárd-ablak.

A 2. világháború utáni legnagyobb restaurálás történetét a St. Malo-i fejezet ismerteti, ahol a festői szépségű sziget épületeinek 80%-át kellett újból felépíteni. Az amszterdami polgárházak közül a szerző kiemeli Rembrandt (1606) és Van Loon bankár házait, melyek ma múzeumként működve engednek bepillantást a korabeli élet legintimebb színterébe. (A kötet végén pontos címmel az összes látogatható városi ház megtalálható.) A londoni példák közül az Newington Green-i oromzatos cromwelli házakat és a hugenotta takácsok spitalfieldsi sorházait elemzi. A közép-európai építészet jellegzetességeit egyetlen rövid rész, a csehországi Litomerice rokokó házai képviselik.

A neoklasszikus elegancia címet viselő harmadik nagy rész pár soros bevezetője jelzi az új stílustörténeti korszak fő tendenciáit. Franciaországban – ahol az arisztokraták nagy palotái (hôtel) mellett a soklakásos bérházak terjedtek el – a kifinomultság és a kényelemé volt a vezető szerep, mialatt a György-kori angol sorház meghódította az egész angolszász világot. Ennek következtében kitágulnak a könyvben a földrajzi határok, és a városi házak sorába bekapcsolódnak az amerikai (Philadelphia vörös téglás sorházai, a bostoni házsorok) és az ausztrál változatok (Sydney virágornamentikájú öntöttvas erkélyes házai).

Londonban a nemesek nagy része a szomszédjaiktól megkülönböztethetetlen sorházakban élt. Egyformaságuk a gazdag elit által biztosított kölcsönök rendszeréből származott, melynek segítségével az építészek gyorsan értékesíthető házakat húztak fel a város nyugati irányú terjeszkedésével. Ki gondolná ma a szürke falak láttán, hogy a 3 illetve 4 emeletes klasszikus angol ház aranysárga téglából épült? A földbe süllyesztett alagsorban a konyha, a kamra, a borospince és a szolgák nappalija kapott helyet. A földszintet az utcára néző nagy méretű ebédlő és a könyvtár töltötte ki. Az első emeleten – a legnagyobb ablakok mögött – a nappali és a dolgozószoba, a másodikon a hálószobák voltak megtalálhatók. Minden helyiségben volt kandalló, a tetőn külön kéménnyel. A belső virtuóz része volt az emeletekre vezető balusztrádos lépcsősor. A 18. század végétől megjelent a vízöblítéses WC. A szolgák a padlástérben aludtak, az épület hátsó traktusában 3–4 lovat befogadó istálló állt. A külső fő jellemzője a tolóablak lett, amit Hollandiából vettek át az 1680-as években, és ami Dublintól Minorcáig mindenhol jelezte az angol építészet hatását.

1666 után az építkezések fő szempontja a tűz veszélyének elkerülése volt, melynek szabályait a város két vezető építész: Sir Robert Taylor és George Dance az 1774-es Nagy Londoni Építési Törvényben foglalták össze. Ebben felállították a londoni házak különböző kategóriáit is; ezeket Peter Nicholson illusztrálta 1823-ban megjelent mintakönyvében. Természetesen szigorú kapcsolat állt fenn az egyes fokok, az épület elhelyezkedése és a társadalmi csoportok között. A fejezet izgalmas adalékokat szol-

gálat a 18–19. század fordulójának világáról: a heti 15 órán keresztül szolgáltató magánvízművek működésétől a méhviasz gyertyák használatának kedveltségéig.

A 19. századi és kora 20. századi eklektika fejezet újdonsága, hogy az építészettörténet oldalain megjelentek a munkások lakóházai és a közös összefogásból született lakótelepek. A Shaftesbury Estate Londonban 1135 családnak biztosított kellemes lakókörnyezetet gótikus stílusú kertes cottage-házaiban, üzletekkel, iskolákkal, fürdővel és közösségi házakkal. Az 1872–1877 között felépült városrész lakói – a vízvezeték szerelőtől a hivatalnokig – olcsó bérleti díj vagy hosszú lejáratú kölcsön formájában juthattak hozzá az öt, hat, hét illetve nyolc helyiséges házakhoz.

A könyv legegzetikusabb épületei a San Francisco-i „Festett hölgyek”. A túlradó díszítésű és élénk színű házak érdekessége, hogy fából épültek. 1868 és 1915 között 48.000 faház épült a városban, ami egyrészt az építőanyag olcsóságával, másrészt az azal magyarázható, hogy jobban ellenállt a földrengés tisztításainak.

A brüsszeli sorházak keskeny homlokzatukkal és egy épületszoporton belüli változatosságukkal erősen különböznek az angol mintáktól. Az elsőt az utcafront szélessége alapján kivetett adó, a másodikat a szerzői jog szigora diktálta. Binney rámutat, hogy a művészettörténeti munkák a belga szecesszió címszava alatt szinte csak Victor Horta Tassel házát tárgyalják, holott számos hasonló kvalitású munkáról lehetne még szólni. Az Art Nouveau kapcsán azonban a szerzőnek pontosabb fejezetcímet kellett volna adnia az eklektikánál.

A záró fejezet a 20. századi modern törekvésekre hoz fel tíz példát a funkcionalizmustól az organikus építészetten keresztül az 1990-es évek high-tech házaig. Az eddig talán legegöntetűbb közös cél: – tágas, meleg, világos és higiénikus lakások – megvalósításakor a legváltozatosabb megoldások születtek. Míg Francois Spoerry St Tropezban egy középkorias halászfalut épített fel, addig Piet Blom egy nyolcsávos út fölött fogalmazta újra a velencei Rialtot Rotterdamban. Giancarlo De Carlo mazzorboi valamint Bruno Taut berlini házainál a szín szerepe a legfontosabb (ez utóbbinál a keleti homlokzat zöldes szürke, a nyugati vöröses barna a reggeli és az esti fényeknek megfelelően); Lifschutz Davidson Londonban az anyagok és szerkezetek újszerű használatára koncentrált. A legbizarrabb belső minden bizonnyal a Martin Cleffmann és Münzmaier építészpáros 8 lakásból álló konstanzi sorházában került kialakításra, ahol a fürdőszoba szerepét a nappali közepén elhelyezett üvegkaszni, az ágyét pedig egy, a plafon alatt felvert sátor töltötte be.

Marcus Binney műve inkább ismeretterjesztő, mint tudományos munka. Ezt jelzi az is, hogy a könyvben nincsenek jegyzetek, a végén pedig szakosztár segíti az építészeti terminológia világában járatlan olvasót. Mégsem hagyható ki a szakirodalmak sorából. Miközben történészek, régészek és művészettörténészek kutatásainak szintetizálásával sok figyelemfelkeltő kultúrtörténeti csemegével szórakoztatja érdeklődő olvasóit, gyönyörűséges városi házaival a hozzáértőknek azt sugallja, hogy rengeteg feldolgozatlan vagy nem kellőképpen értékelt művészi kincsünk vár még arra, hogy elfoglalja az őt megillető helyet építészettörténetünkben és a művészeti albumokban. Ha addigra még lesz miről könyvet írni.